

Онлајн радикализација на Западен Балкан: Трендови и одговори

Автор е **Симеон Дукиќ**,
РАН на Западен Балкан член на експертски тим

Radicalisation Awareness Network

RAN
Practitioners

Онлајн радикализација на Западен Балкан: Трендови и одговори

ПРАВНО ИЗВЕСТУВАЊЕ

Овој документ е подготвен за Европската комисија, но ги одразува само гледиштата на авторите, а Европската комисија не е одговорна за какви било последици што произлегуваат од повторната употреба на оваа публикација. Повеќе информации за Европската Унија се достапни на интернет (<http://www.europa.eu>).

Луксембург: Канцеларија за публикации на Европската Унија, 2023 година

© Европска Унија, 2023 година

Политиката за повторна употреба на документите на Европската комисија се спроведува со Одлуката на Комисијата 2011/833/ЕУ од 12 декември 2011 година за повторна употреба на документите на Комисијата (Сл. весник Л 330, 14.12.2011 г., стр. 39). Освен ако не е поинаку наведено, повторната употреба на овој документ е овластена според лиценцата Creative Commons Attribution 4.0 International (CC-BY 4.0) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>). Ова значи дека е дозволена повторна употреба под услов да се даде соодветно признание и да се наведат какви било промени.

За каква било употреба или репродукција на елементи кои не се во сопственост на Европската Унија, можеби ќе треба да се побара дозвола директно од соодветните носители на правата.

Развојот и ширењето на интернетот и информациските и комуникациските технологии (ИКТ) ја променија комуникацијата од корен и го поедноставија начинот на којшто луѓето се поврзуваат и пристапуваат до информациите. Меѓутоа, иако оваа технологија го подобри квалитетот на животот на луѓето, исто така отвори можности за злоупотреба од страна на злонамерни групи и поединци. Под овие опасности на интернет се мисли на организиран криминал во форма на дрога, трговија со оружје и луѓе, како и водење информациска војна преку дезинформации и теории на заговор. Користењето на интернетот од страна на терористички и екстремистички групи претставува сè поголема закана во тој поглед. Заканата е од глобална природа, при што терористите го користат интернетот на различни начини и со различни цели, а воедно и како алатка за радикализирање на поединците и заедниците на интернет. Овој труд ќе истражи како се манифестира овој тренд на Западен Балкан преку анализа на екстремистичките мрежи на интернет и идентификување на опсегот и размерот на клучните екстремистички наративи и наративи на омраза. Исто така, трудот ќе ги разгледа чекорите што биле преземени со цел справување со екстремистите на интернет и ќе даде препораки во врска со тоа како практичарите во регионот можат да помогнат за да се изнајде решение.

Вовед

Дигиталната револуција го трансформира општеството. Иако многу од овие промени беа позитивни, тие на терористите и екстремистичките групи исто така им овозможува нови начини на пристап за зајакнување и ширење на нивните пораки, како и за добивање поддршка за нивната политичка агенда. Треба да се дефинираат два поима за оваа закана да се разбере подобро. **Интернетот** е глобален систем од поврзани компјутери којшто им овозможува на корисниците да споделуваат информации и меѓусебно да комуницираат.¹ Иако интернетот се состои од различни димензии, овој труд ќе се осврне на сите видови комуникација, активностите и содржините што се спроведуваат и чуваат на светската мрежа и структурите во облакот, вклучувајќи ги социјалните мрежи.² **Информациските и комуникациските технологии** се однесуваат на сите уреди, мрежните компоненти и апликациите што им овозможуваат пристап до дигиталниот свет на луѓето.³ Со тек на време, ИКТ станаа преносливи и поевтини, што овозможи полесен пристап до интернетот. Според Датарепоортал, на почетокот од 2022 година, бројот на интернет-корисници се искачи на 4,95 милијарди, а глобалната стапка на лица кои имаат пристап до интернет достигна 62,5%.⁴

Ваквиот напредок не само што им овозможи на терористичките и екстремистичките групи полесно да соработуваат и меѓусебно да комуницираат, туку и ги снабди со алатка со чија помош можат да стигнат до голем број луѓе и да влијаат врз нив преку пропаганда за поддршка на нивните цели. Истражувачите, креаторите на политики и практичарите изразуваат загриженост поради оваа потенцијална закана и разорното влијание што би можела да го има врз мирот и стабилноста. Владите ширум светот, вклучувајќи ја Европската Унија и нејзините земји членки, сериозно ја сфаќаат оваа закана и вложуваат значајни напори за спречување и справување со злоупотребата на интернетот од страна на терористите. Меѓутоа, станува збор за широк и сложен феномен за којшто се потребни холистички пристапи. Овој труд има за цел да обезбеди информации за правилен одговор така што ќе им помогне на практичарите да стекнат познавања и да се справат со онлајн радикализацијата во рамките на пошироките заложби за спречување и справување со насилниот екстремизам (C/CNE).

Онлајн радикализацијата е поим што чинителите во полето на C/CNE често го користат за да ги набројат екстремистичките ризици и закани коишто произлегуваат од интернетот, но не постои општоприфатена дефиниција за овој поим. Агендата на ЕУ за борба против тероризмот од 2020 и нејзината Регулатива 2021/784 за борба против ширењето на терористички содржини на интернет ги препознаваат и потенцираат опасностите од радикализацијата на интернет, но не го дефинираат

¹ Види: <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/internet>

² Инес фон Бер и сор. „Радикализација во дигиталната ера: Користење на интернетот во 15 случаи на тероризам и екстремизам,“ 2-3.

³ Мери К. Прат, ИКТ (информациска и комуникациска технологија или технологии), <https://www.techtarget.com/searchcio/definition/ICT-information-and-communications-technology-or-technologies>

⁴ Сајмон Кемп, Дигиталниот свет во 2022г.: Извештај за прегледот на глобално ниво, <https://datareportal.com/reports/digital-2022-global-overview-report#:~:text=Global%20internet%20users%3A%20Global%20internet,of%20the%20world's%20total%20population.>

поимот онлајн радикализација.⁵ Со цел да се пополни оваа празнина, овој труд ќе се служи со дефинициите што се дадени во документи надвор од политиките на ЕУ и академскиот свет. Краткиот преглед за полициските услуги ориентирани кон заедниците на Министерството за правда на САД го дефинира онлајн екстремизмот кон насилството како процес преку кој одреден поединец се изложува на идеолошки пораки и систем на убедувања којшто поттикнува премин од популаризирани убедувања кон екстремни ставови, претежно преку употреба на онлајн медиуми, вклучувајќи ги социјалните мрежи.⁶ Исто така, Адам Бермингам *и сор.* ја дефинираат онлајн радикализацијата како процес во кој поединците преку онлајн интеракциите и изложеноста почнуваат да гледаат на насилството како легитимен метод за остварување на политички цели и решавање на конфликти.⁷ Иако можеби изгледа едноставно, овој процес е прилично динамичен, сложен и тешко е да се следи и мери. И покрај тоа што станува збор за самостоен процес, онлајн радикализацијата исто така е тесно поврзана со процесите на врбување и мобилизација за насилство од екстремистички побуди или побуди на омраза, што дополнително го отежнува начинот на којшто го разбираме овој проблем и неговите последици по мирот и безбедноста. Иако генерално постои консензус дека интернетот игра улога во радикализацијата на поединците, постојат ограничени докази за сеопфатна процена на неговото влијание.⁸ И покрај тоа, истражувачите имаат постигнато напредок преку мапирање на онлајн мрежите, идентификување на клучните наративи и процена на методите за споделување. Иако поголемиот дел од работата се фокусира главно на понудата на екстремистички содржини и чинители на интернет, постојат современи истражувања за динамиките на побарувачката коишто им овозможиле на чинителите да ги осмислат и спроведат одговорите засновани на докази.

Овој труд ќе даде преглед на трендовите и одговорите на онлајн радикализацијата на Западен Балкан, вклучувајќи ги клучните наративи, чинителите, мрежите и стратегиите за споделување на интернет и ќе понуди релевантни практики за справување со ранливости и препораки за практичарите. Пред да навлеземе во трендовите карактеристични за Западен Балкан, овој труд ќе даде контекст за влијанието на онлајн просторот врз радикализацијата така што ќе ги разгледа можностите што се нудат и ќе разоткрие неколку чести митови. Потоа, ќе го контекстуализира Западен Балкан во рамките на глобалната средина на онлајн екстремизам и омраза, потенцирајќи ги глобалните влијанија врз екстремистичките активности и содржини на интернет во Западен Балкан и обратно за да се види какво влијание има Западен Балкан врз глобалниот онлајн дискурс. Трудот потоа ќе ги разгледа клучните трендови, наративите и злонамерните мрежи што дејствуваат само на Западен Балкан, обрнувајќи посебно внимание на пораките на насилните (десничарски) и исламски екстремистички групи на регионално и национално ниво. Во таа смисла, ќе се обрне посебно внимание на екстремистичките пораки што се родово релевантни. За крај, трудот ќе понуди соодветни одговори на оваа закана и ќе даде препораки за засегнатите страни во регионот и пошироко. За да го направи тоа, овој труд ќе спроведе анализа на првичните извори на податоци, вклучувајќи ги и прописите и стратегиите усвоени од Владата и второстепената литература што произлегува од истражувачите на Западен Балкан и пошироко ширум светот.

Онлајн радикализација: Контекстуален преглед

(Зло)употребата на интернетот од страна на терористите потекнува од зачетоците на технологијата и оттогаш е во подем. Гледајќи го списокот на терористички организации на Стејт Депарментот на САД, Вајнман забележува дека настанал значаен пораст на терористички веб-страници на почетокот на 21 век. Во доцните 1990-ти години имало дванаесет терористички веб-страници. Овој број се искачил на 5.800 заклучно со ноември 2007 година.⁹ Меѓутоа, веб-страниците се само едно делче од мозаикот. Од неодамна, терористичките групи се префрлија на социјалните мрежи и платформи за

⁵ Види <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52020DC0795&qid=1631885972581> и <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2021/784/oj>

⁶ Меѓународна асоцијација на шефови на полиции (IACP), Онлајн радикализација кон насилен екстремизам, <https://www.theiacp.org/sites/default/files/2018-07/RadicalizationtoViolentExtremismAwarenessBrief.pdf>, 1-2.

⁷ Адам Бермингам *и сор.* Комбинирање на анализата на социјалните мрежи и сентимент анализата за истражување на потенцијалот за онлајн радикализација, https://doras.dcu.ie/4554/3/DCU_asonam09.pdf, 231-232.

⁸ Инес фон Бер *и сор.* „Радикализација во дигиталната ера: Користење на интернетот во 15 случаи на тероризам и екстремизам,“ 8.

⁹ Габриел Вајман, Терор на интернет: Новата арена, новите предизвици, 3.

шифрирана комуникација, каде што е потешко да се утврди нивното присуство. Според еден извештај на Канцеларијата на Обединетите нации за дрога и криминал (УНОДЦ), терористите го користат интернетот за шест главни цели: „пропаганда (вклучувајќи врбување, радикализација и поттикнување на тероризам); финансирање; обука; планирање (вклучително и преку канали за тајна комуникација и слободни информации); спроведување и сајбер напади.“¹⁰ Иако секоја од овие цели претставува единствен, а понекогаш и поврзан збир на предизвици, Комитетот за внатрешни работи на Долниот дом на парламентот на Обединетото Кралство смета дека користењето на интернетот за промовирање на радикализацијата претставува една од најголемите закани со коишто се соочуваат државите.¹¹

Јасно е дека интернетот ги зајакна капацитетите на екстремистите за ширење на пропаганда затоа што им овозможи да споделуваат широк спектар на содржини со голем број луѓе, а особено ранливата популација, со незначителни ограничувања. Овие пораки опфаќаат разни теми и обично се приспособени за целните групи за постигнување на максимален ефект. Исто така, традиционалните наративи на екстремистичките групи предизвикуваат побурна реакција во одредени кризни ситуации, како што е пандемијата на КОВИД-19.¹² Овие пораки честопати се служат со дезинформации и теории на заговор за целните групи да оформат заеднички поглед кон светот.¹³ Меѓутоа, вистинската улога на интернетот во радикализацијата е предмет на дискусија. Истражувачите имаат различни видувања за неговата способност да влијае врз убедувањата и однесувањето на поединци во отсуство на личен контакт. Некои автори тврдат дека интернетот игра улога само на „олеснувач“ или „поттикнувач“, а други, пак, велат дека неговата улога повеќе наликува на „забрзувач“ или „примарен или единствен двигател“ на радикализацијата.¹⁴ Едно истражување на РАНД Европа од 2013 година ја расветли оваа дебата преку анализа на 15 случаи на тероризам и екстремизам и користењето на интернетот во тие случаи за да ја утврди неговата улога во нивната радикализација. Истражувањето ги анализираше тие случаи за да ги тестира петте примарни хипотези во литературата:

- Интернетот создава повеќе можности за радикализација;
- Интернетот функционира како „ехо-комора“;
- Интернетот го забрзува процесот на радикализација;
- Интернетот овозможува радикализација без физички контакт и
- Интернетот ги зголемува можностите за саморадикализација.¹⁵

Според истражувањето, интернетот создал повеќе можности за радикализација во сите случаи. Исто така, сознанијата укажуваат дека интернетот може да игра улога на „ехо-комора“ и во одредени случаи да даде повеќе можности отколку лобирањето за поддршка на постојните ставови надвор од интернетот. Интересно е тоа што во рамките на истражувањето не биле пронајдени докази дека интернетот нужно ја забрзува радикализацијата, туку дека ја олеснува. За крај, истражувањето не ги потврди наодите дека интернетот овозможува радикализација без физички контакт, ниту пак дека интернетот придонесува кон саморадикализацијата.¹⁶

Во рамките на друго истражување, БAKER ја анализираше траекторијата на радикализација на 242 европски исламски екстремисти вклучени во терористички активности помеѓу 2001 и 2006 година. Иако истражувањето не беше спроведено за разбирање на онлајн импликациите на радикализацијата

¹⁰ УНОДЦ, Користење на интернет за терористички цели, https://www.unodc.org/documents/frontpage/Use_of_Internet_for_Terrorist_Purposes.pdf 3.

¹¹ Комитетот за внатрешни работи на Долниот дом на парламентот на Обединетото Кралство, Радикализација: контранаративите и идентификување на точката на пресврт, <https://www.parliament.uk/globalassets/documents/commons-committees/home-affairs/Correspondence-17-19/Radicalisation-the-counter-narrative-and-identifying-the-tipping-point-government-response-Eighth-Report-26-17-Cm-9555.pdf> 2

¹² РАН, Заработување од кризите Како НДЕ групите ја искористуваат пандемијата на КОВИД-19 и лекции за С/СНЕ, 2022 година. https://home-affairs.ec.europa.eu/system/files/2022-02/ran_capitalising_crises_how_vrwe_exploit_covid-19_pandemic_082021_en.pdf

¹³ Рут Харис и сор., Погрешни информации, дезинформации и екстремизам полн со омраза за време на пандемијата на КОВИД-19 <https://www.rand.org/randeurope/research/projects/hateful-extremism-misinformation-disinformation-covid19.html>

¹⁴ Инес фон Бер и сор., „Радикализација во дигиталната ера: Користење на интернетот во 15 случаи на тероризам и екстремизам,“ 16-17.

¹⁵ Исто

¹⁶ Исто

за тероризмот, тоа утврди дека постои поврзаност помеѓу користењето на интернетот и онлајн пропагандата со брзината на радикализација кај поединците.¹⁷

Во 2021 година, Министерството за правда на Обединетото Кралство побара да се изврши едно од најсеопфатните истражувања за воспоставување на улогата на интернетот во процесот на радикализација на лицата осудени за екстремистички кривични дела. Според извештајот, улогата на интернетот станала сè поизразена во радикализацијата на екстремистите коишто биле осудени во Англија и Велс помеѓу 2005 и 2017 година. Со тек на време, поголем дел од испитаниците биле радикализирани или претежно онлајн или преку комбинација на онлајн и офлајн интеракции (83 % во 2015-17 г., 64 % во 2010–14 г., 35 % во 2005–09 г.), во споредба со оние кои претежно биле радикализирани офлајн (17 % во 2015–17 г., 36 % во 2010–14 г., 65 % во 2005–09 г.).¹⁸ Компаративната процена на податоците утврди дека лицата кои биле радикализирани преку онлајн и офлајн интеракции обично биле помлади, имале претходна криминална историја и сè на сè, повеќе биле вклучени во екстремистичката група/кауза или идеологија и имале поголема мотивација за извршување кривични дела.¹⁹ Од друга страна, лицата кои претежно биле радикализирани преку интернет со незначително влијание на офлајн интеракциите честопати помалку биле спремни да ги поддржат/користат нелегалните средства за остварување на целта на групата и покажале најмала способност за нанесување штета и извршување насилство.²⁰ Се очекува важноста на интернетот во радикализацијата да продолжи да се зголемува, особено земајќи ја предвид пандемијата на КОВИД-19 и нејзиното влијание врз намалувањето на физички интеракции.²¹ Меѓутоа, резултатите погоре покажуваат дека и покрај сè поголемата важност на интернетот во радикализацијата, онлајн просторот не ја заменува важната улога на офлајн интеракциите и нивните ефекти.²² Поради тоа, при анализата на радикализацијата важно е да не се оформи претстава за лажна дихотомија помеѓу онлајн и офлајн радикализацијата, затоа што тие две прилично често работат во тандем. Имајќи го сето ова предвид, трудот ќе се осврне на офлајн екстремистичките влијанија и импликациите што произлегуваат од анализата на „онлајн радикализацијата“ за да даде сеопфатен преглед на онлајн трендовите што влијаат врз радикализацијата на Западен Балкан.

Онлајн радикализација на Западен Балкан

Западен Балкан отсекогаш се сметал за политички нестабилен регион што има историја на насилство и свирепости.²³ По војните што ја распарчаа поранешната Југословенска Република и по завршувањето на комунистичката диктатура во Албанија, земјите од Западен Балкан влегоа во долготраен период на демократска транзиција за којшто беа типични социоекономската сиромаштија, недовербата во владините институции и меѓуетничките тензии, доведувајќи до тоа луѓето да се плашат за нивната благосостојба и иднина.²⁴ Во комбинација со процесот на „заробување на државата“, каде политичките елити манипулираат со незадоволството и колективните трауми со цел да се збогатат себеси и да промовираат „другост“, а бескрајните социјални неправди поттикнуваат чувство на малодушност и жртвување кај народот, се создава поволна средина во која екстремизмот и омразата пуштаат корени и расцветуваат.²⁵ Насилните исламски и десничарски екстремисти максимално ги искористија овие „потисни/привлечни фактори“ за да добијат поддршка, да ги радикализираат, врбуваат и мобилизираат поединците за нивната кауза. На пример, повеќе од 1.000

¹⁷ Едвин Бакер, „Џихадистите во Европа, нивните карактеристики и околностите во кои се приклучиле на џихадот: истражувачка студија.“ https://www.clingendael.org/sites/default/files/pdfs/20061200_cscp_csp_bakker.pdf

¹⁸ Др. Џонатан Кењон и сор. „Истражување на улогата на интернетот во радикализацијата и извршувањето кривични дела на осудени екстремисти,“ 10

¹⁹ Исто 10-14

²⁰ Исто 10-14

²¹ Извршниот директорат на Советот за безбедност на Обединетите нации за борба против тероризмот, „Влијанието на пандемијата на КОВИД-19 врз тероризмот, контратероризмот и сузбивањето на насилниот екстремизам,“ https://www.un.org/securitycouncil/ctc/sites/www.un.org.securitycouncil.ctc/files/files/documents/2021/Jun/cted-paper-the-impact-of-the-covid-19-pandemic-on-counter-t_0.pdf, 1-2.

²² Др. Џонатан Кењон и сор. „Истражување на улогата на интернетот во радикализацијата и извршувањето кривични дела на осудени екстремисти,“ 10.

²³ Мирза Буљубашиќ, „Насилен десничарски екстремизам на Западен Балкан: Преглед на предизвиците за С/СНЕ специфични за државата,“ 4.

²⁴ Симеон Дукиќ, „Екстремизмот на интернет во Северна Македонија: Политика, етничка припадност и религија,“ 4

²⁵ РАН, Радикализација преку интернет и пристапи за С/СНЕ на Западен Балкан

лица од земјите од Западен Балкан заминаа да живеат и да се борат за Исламскиот калифат како дел од Даеш. Во исто време, во општеството сè повеќе почнаа да се популаризираат ултранационалистички, расистички и ксенофобични идеологии²⁶, со што се создаде систем на реципрочна радикализација помеѓу овие екстремни идеологии.

Иако физичките средби обично ја олеснувале радикализацијата и врбувањето на Западен Балкан, се чини дека интернетот игра многу позначајна улога во овој процес.²⁷ На пример, во едно истражување на јавното мислење кај младите што беше спроведено во регионот Санџак во Србија, 47 % од испитаниците сметаат дека социјалните мрежи се најважни алатки на екстремистичката пропаганда, а 52,6 % сметаат дека онлајн платформите се клучни за споделување на екстремистички идеи.²⁸ Стапките на лица кои имаат пристап до интернет во Западен Балкан (види Табела 1) се зголемија во изминатата декада, така што мислењето дека интернетот придонесува кон радикализацијата не е неосновано. За екстремистите, онлајн просторот е попримамлив за користење поради поголемиот број корисници и поради тоа што таму е поверојатно дека поединците ќе бидат изложени на екстремистички содржини.

Табела 1: Стапки на лица кои имаат пристап до интернет на Западен Балкан

Земја	Стапки на лица кои имаат пристап до интернет ²⁹
Албанија	76,3 %
Босна и Херцеговина	87,1 %
Косово ^{*30}	90,4 %
Црна Гора	85,5 %
Северна Македонија	79,3 %
Србија	73,8 %

Со оглед на тоа што се јавуваат сè поголем број интернет корисници, онлајн радикализацијата претставува сè поголем и порелевантен проблем на Западен Балкан. Локалното население е особено ранливо на дезинформации, што може да придонесе кон радикализација и да создаде политички и социјални нереди.³¹ Ова се должи на многу фактори, вклучувајќи ги ниските стапки на медиумска писменост, недовербата во медиумите и недостатокот на независно новинарство.³² Индексот на медиумска писменост за 2021 на Институтот за отворено општество ги смести земјите од Западен Балкан на дното на ранг-листата и изјави дека ниските капацитети за справување со дезинформации произлегуваат од слабите перформанси во областа на медиумската слобода и образованието.³³ Образовните системи во регионот се прилично застарени и не се во тек со технолошкиот развој. Наместо да се фокусираат на граѓанското образование и развивањето на критичкото размислување

²⁶ Владо Азиновиќ и Едина Беќиревиќ, Игра на чекање: Процена и одговор на заканата од враќањето на странските борци на Западен Балкан, <https://www.rcc.int/pubs/54/a-waiting-game-assessing-andresponding-to-the-threat-from-returning-foreign-fighters-in-the-western-balkans>

Исто така види - Мирза Буљубашиќ, „Насилен десничарски екстремизам на Западен Балкан: Преглед на предизвиците за С/СНЕ специфични за државата,” 4.

²⁷ Владо Азиновиќ, Екстремизам на Западен Балкан Истражувачки форум: Регионален извештај Разбирање на насилниот екстремизам на Западен Балкан, 15

²⁸ Предраг Петровиќ и Исидора Стакиќ, Екстремизам на Западен Балкан Истражувачки форум: Србија Извештај, 15

²⁹ Податоците за стапките на лицата кои имаат пристап до интернет се преземени од Internet World Stats (Светската интернет статистика) и се однесуваат или на податоците од декември 2021 година или на податоците од јануари 2022 година: <https://www.internetworldstats.com/europa2.htm>.

³⁰ Оваа ознака не е во спротивност со позициите за статусот, и е во согласност со UNSCR 1244/1999 и Мислењето на МСП за прогласувањето независност на Косово

³¹ Семјуел Грин и *сop.* Мапирање на лажните вести и дезинформациите на Западен Балкан и идентификување на успешни начини за нивно сузбивање, 13-15.

³² Мирза Буљубашиќ, „Насилен десничарски екстремизам на Западен Балкан: Преглед на предизвиците за С/СНЕ специфични за државата,” 15

³³ РАН, Радикализација преку интернет и пристапи за С/СНЕ на Западен Балкан

и аналитичките вештини, наставните методи се засноваат на помнење факти без подлабоко навлегување во содржината.³⁴ Овие пристапи веќе не се релевантни за дигиталната ера и на поединците не им ги даваат потребните вештини за снаоѓање во онлајн просторот.

И покрај тоа што постои свест за ранливостите на ниво на население, не е спроведено темелно истражување на Западен Балкан што ќе го утврди влијанието на интернетот врз радикализацијата. За разлика од ЕУ и Обединетото Кралство, коишто спровеле истражувања за овие односи, литературата на Западен Балкан речиси исклучиво се фокусира на разбирање на динамиките на понудата на онлајн екстремистичките активности и мапирање на најзначајните екстремистички наративи и наративите на омраза, чинителите и мрежите и нивните стратегии за споделување. Иако постои видлив јаз во нашите познавања на односите помеѓу интернетот и радикализацијата за екстремизам во регионот, постојните истражувања во врска со понудата претставуваат појдовна точка за разбирање на заканите во онлајн просторот. Пред да се осврне на конкретните трендови во регионот, следниот дел ќе го контекстуализира Западен Балкан во глобалната средина на онлајн екстремизам.

Западен Балкан во глобалната средина на онлајн екстремизам

Западен Балкан има значајно место во глобалните екстремно исламистички и десничарски мрежи и дискурси. Благодарение на неговата уникатна и културолошка разновидност и сложената историја, овој регион се смета за бојно поле каде се судираат цивилизациите помеѓу христијанските и исламските светови.³⁵ Она што ја прави геополитичката ситуација уште покомплексна и непредвидлива е тоа што регионот исто така се смета за своевидно игралиште каде се води војната помеѓу Западот и Русија за превласт врз срцата и умовите на локалното население.³⁶ Третиот и поеднакво важен слој е натпреварот помеѓу Турција, Саудиска Арабија и Иран за присвојување на муслиманското население на Западен Балкан.³⁷ Овие борби за превласт и кампањите за влијание се пренесуваат во онлајн просторот и имаат директно и многу комплексно влијание врз регионот. Иако не сите се со зла намера, злонамерните чинители од двете крајности на спектарот намерно и системски целат на ранливите заедници и групите што се на работ на општеството за да добијат поддршка за нивната политичка агенда.

Интернетот не спаѓа во надлежностите на ни една влада, што им овозможува на екстремистичките идеологии и ставовите на омраза слободно да преминуваат преку политичките граници. Јазикот е главна препрека на патот кон пристапот до расположливите содржини. Поради тоа, злонамерните чинители надвор од регионот се потрудија да ги преведат и споделат содржините на јазикот што го користи локалното население. Исто така, тие вложија заеднички напори за приспособување на нивните пораки со цел да ги искористат вкрстувачките социјално-политички расцепи (cross-cutting cleavages) и најчувствителните политички прашања на Западен Балкан. Пораките исто така беа приспособени на начин што ќе ги опфати актуелните важни расправи и беа пласирани во најчесто користените канали. Овој пристап во главно беше успешен, со оглед на тоа што онлајн десничарските екстремистички групи на Западен Балкан се служат со глобални теми за промовирање на антиглобализмот и зајакнувањето на популизмот на Западот.³⁸ Некои од темите што честопати се среќаваат на интернет се: теориите на заговор поврзани со КОВИД-19, анти-имиграциските ставови, спротивставени ставови за родова рамноправност/феминизам, поддршка за руската инвазија на Украина и теоријата на заговор наречена „Големата замена“.³⁹

³⁴ Исто

³⁵ Мајло Камфорд и Симеон Дукиќ, Екстремизмот на интернет: Предизвици и можности на Западен Балкан, 3.

³⁶ Рина Хајдари, Западен Балкан како новото анти-западно игралиште на Русија, <https://www.iir.cz/western-balkans-as-russia-s-new-anti-western-playground-2>

³⁷ Димитар Бечев и Ахмет Ерди Озтурк, Натпреварување за Исламот: Турција, Саудиска Арабија и Иран на Балканот, <https://www.mei.edu/publications/competing-over-islam-turkey-saudi-arabia-and-iran-balkans>

³⁸ РАН, Радикализација преку интернет и пристапи за С/СНЕ на Западен Балкан

³⁹ Исто

Поврзаноста помеѓу екстремистичките десничарски (онлајн) мрежи и наративи

Меѓународните насилни десничарски екстремистички (НДЕ) групи се особено заинтересирани за Западен Балкан. Од неодамна, НДЕ групите успешно осмислија и почнаа да применуваат нови стратегии за комуникација со цел да оформат глобална мрежа којашто овозможува прекугранична размена, поддршка и заеднички активности.⁴⁰ НДЕ групите ги обединува ставот дека го застапуваат „тивкото мнозинство“ игнорирано од страна на популаризираните медиуми и политиката и потиснато на маргините од општеството.⁴¹ „Српската крајна десница“, втемелена во српскиот национализам, особено успешно ги присвои идеите и симболите на „Глобалната крајна десница“ и оствари партнерства со групите надвор од регионот.⁴² Таа успеа да изгради односи со двете страни од поранешната Железна завеса, со пан-националните НДЕ групи од Обединетото Кралство, САД и другите делови од Европа, како и со руските НДЕ групи.⁴³ Кога станува збор за вторите, српските НДЕ групи исто така им даваа поддршка на проруските сепаратисти во Донбас уште од 2015 година, а потоа ја поддржаа воената интервенција на Путин во Украина.⁴⁴ Не само што српските НДЕ групи имаа можност да работат со нивните колеги на Западот и во Русија, туку Србија исто така успеа да ги поврзе руските и европските НДЕ групи.⁴⁵ Поголемиот дел од организацијата се одвиваше онлајн и беше оформена мрежа од меѓусебно поврзани движења на социјалните мрежи.⁴⁶

Српските и европските НДЕ групи имаат многу заеднички ставови, но анти-имиграцијата е во самиот центар на нивната соработка. Ова партнерство се манифестираше преку успешна локализација на две европски онлајн анти-имиграциски движења во Србија: „Inicijativa Anti-Imigracija [Иницијатива Анти-имиграција]“ и „Generacija Identiteta [Генерација на идентитет].“ Генерација на идентитет е глобално движење на екстремистичката младинска десница што потекнува од Франција и е дел од поширокото идентитетско движење кое има за цел да го сочува „етно-културниот идентитет“ ширум светот.⁴⁷ Групата е водечки заговорник на теоријата „Големата замена“, која тврди дека белото европското население намерно се заменува на етничко и културолошко ниво со помош на миграцијата и порастот на малцинските заедници.⁴⁸ Дури и пред воспоставувањето на официјалниот огранок во Србија, ова движење имаше почесно место во наративите на земјата и беше претставено како историски бранител на „белата христијанска Европа“ и жртва на „исламската колонизација“ покрај загубата на Косово.⁴⁹ Со помош на истото брендирање и план за стратешка комуникација како и глобалното движење, српскиот огранок на Генерација на идентитет стана дел од онлајн светот со цел да ја подигне свеста за штетните последици од миграцијата и да врбува истомисленици. Исто така, го користеше своето присуство на интернет со цел да го промовира српскиот идентитет којшто се протега надвор од границите на Србија, да го претстави српскиот народ како жртва и да почне да гледа на неодамнешната историја на регионот низ призмата на ревизионизмот. Генерација на идентитет официјално се распадна и нејзините профили на интернет воглавно беа отстранети по забраната на француската влада во март 2021 година; меѓутоа, ова само ги присили нејзините членови и поддржувачи да се прикријат и да почнат да ги споделуваат содржините на помалку видливи и шифрирани платформи.⁵⁰ Кога станува за српскиот огранок, иако профилите на интернет на Генерација на идентитет моментално се отстранети или неактивни, оваа група имаше големо

⁴⁰ Марина Лажетик, „Миграциската криза“ и мрежите на крајната десница во Европа: Анализа на случајот во Србија, 139.

⁴¹ Исто 139-140

⁴² др. Хикмет Карчиќ, Крајни десничарски движења и симболика на Западен Балкан: Прирачник, 14.

⁴³ Исто 14

⁴⁴ За преглед на поддршката што српските борци ја даваат на проруските сепаратисти, види ја Балканската рубрика на РСЕ/РС, Укината изречената казна затвор на Србинот кој им се придружи на проруските сили во Украина, <https://www.rferl.org/a/serbia-sentence-ukraine-separatists-overturned/32243089.html>

За поддршката што српските НДЕ групи ја даваат на воената интервенција на Путин, види Нермина Кулоглија и Азра Хусариќ Омеровиќ, Српските доброволци се одзиваат на повикот за борба во Украина, <https://balkaninsight.com/2022/03/08/serb-volunteers-answer-call-to-fight-in-ukraine/>

⁴⁵ Марина Лажетик, „Миграциската криза“ и мрежите на крајната десница во Европа: Анализа на случајот во Србија, 149

⁴⁶ Исто, 149

⁴⁷ Џејкоб Дејви и Џулија Ебнер, „Големата замена“: насилните последици од популаризираните екстремизам, 5 https://www.isdglobal.org/digital_dispatches/french-identitarians-are-mobilising-around-the-2022-presidential-elections/

⁴⁸ Исто, 7

⁴⁹ Елеонора Вио, „Млади патриоти“: Улогата на Србија во европската крајна десница.

<https://balkaninsight.com/2019/11/19/young-patriots-serbias-role-in-the-european-far-right/>

⁵⁰ Институт за стратешки дијалог (ISD), Мобилизирање на француските идентитарци за претседателските избори во 2022 година, https://www.isdglobal.org/digital_dispatches/french-identitarians-are-mobilising-around-the-2022-presidential-elections/

влијание на интернет, каде што се споделуваа содржини што ги опфаќаат локалните проблеми и незадоволството поврзани со наративите на европските НДЕ групи.

Уште една влијателна група што навлезе во Србија е Меѓународниот ред на витезите темплари (КТИ), со седиште во Обединетото Кралство, којшто себеси се нарекува „христијански витешки ред“ и тврдокорен поддржувач на теоријата „Големата замена“.⁵¹ Анти-расистичките борци на Обединетото Кралство во 2018 година го опишаа нивниот водич Џим Досон како еден од највлијателните екстремистички десничарски активисти кој управуваше со мрежа од околу 2,5 милиони следбеници на Фејсбук и Јутјуб.⁵² КТИ се стекна со толкав број на следбеници со комбинација на „емотивни мемиња“ и „остри десничарски и социјално-конзервативни материјали“.⁵³ Групата ги сподели своите методи за успех и ги обучи српските членови на НДЕ групи како да ги зајакнат нивните капацитети за „онлајн војување“.⁵⁴ Исто така, КТИ снимиле видеа од вести и други онлајн содржини на српско-хрватски јазик со цел да предупреди за претстојната војна помеѓу муслиманите и христијаните и да ја осуди „исламизацијата“ на Европа што произлегува од имиграцијата.⁵⁵ Надвор од онлајн просторот, КТИ ги снабдиле српските десничарски групи во Косово* и бугарската милиција на границата со Турција со оружје за да им помогне да се одбранат себеси и Европа од „муслиманските освојувачи“.⁵⁶ Слично како и Генерација на идентитет, групата успеа да воспостави мрежи на Балканот и да го користи своето влијание за да им даде поддршка и да го повиши гласот на истомислениците.

Србија и останатите земји од Западен Балкан исто така станаа популарна дестинација за лицата кои се дел од НДЕ групите во САД. Најпознат меѓу нив е Роберт Рандо, соосновач на движењето „Издигнување“ (Rise Above Movement - RAM), кој си најде засолниште во Белград и брзо стекна пријателства со српската крајна десница. RAM е озлогласена група на бели супремацисти која стекна популарност откако беа уапсени три нејзини членови поради насилство на маршот за обединување на десницата во Шарлотсвил, Вирџинија, во август 2017 година.⁵⁷ На почетокот, членовите на RAM не беа толку заинтересирани за водење онлајн битки и стратешка комуникација, па повеќе ја насочуваа својата енергија кон учење мешани боречки вештини и тренирање со цел да можат физички да ги нападнаат нивните идеолошки противници.⁵⁸ Меѓутоа, тоа се смени кога Рандо почна да ја користи моќта на интернетот за да ја вклучи атлетиката како клучен дел од имиџот на идентитетските националисти. Неговото присуство во Србија дополнително ги зајакна меѓународните врски помеѓу растечкиот број на НДЕ групи во регионот и расистичките движења од Европа и пошироко.⁵⁹ Тој стекна силно партнерство со Фондацијата Јупак [Јунак], националистичко српско движење, даде поддршка за некои нивни активности и учествуваше во нив. Имено, беше дел од и собираше пари за хуманитарните иницијативи на групата, како и помош за Србите кои сè уште живеат во Косово*.⁶⁰ Исто како што беше случај со Генерација на идентитет и КТИ, можеме да заклучиме дека ситуацијата и наративите поврзани со Косово* се популарна алатка за екстремистички десничарски организации. Ова подеднакво нè загрижува, затоа што многу српски заедници во Косово* претставуваат ранлива група. Со помош на хуманитарната поддршка, овие групи ја пополнија празнината што настанува како резултат на неефикасното владеење и ускратувањето на услуги.

Изминативе неколку години, присуството на Рандо на интернет прилично се зголеми. На пример, тој на својот Јутјуб канал почна да објавува видеа каде даваше совети за прашања како што се

⁵¹ Мајло Камфорд, Нападот на Крајстчерч и опсесијата на крајната десница со Западен Балкан, <https://institute.global/policy/christchurch-attack-and-far-rights-obsession-western-balkans>

⁵² Сајмон Кокс и Ана Мајзел, Ова ли е највлијателниот активист од крајната десница на Британија?, <https://www.bbc.co.uk/news/uk-43924702>

⁵³ Метју Колинс и Ник Лоулс, Гладници за моќ, <https://hopenothe.org.uk/wp-content/uploads/2017/04/HnH-2017-01-02-no30.pdf>

⁵⁴ Јелена Косиќ и сор. Британски националист ги тренира српските десничари за „онлајн војна“, <https://balkaninsight.com/2018/05/01/british-nationalist-trains-serb-far-right-for-online-war-04-30-2018/>

⁵⁵ Исто

⁵⁶ Метју Колинс, Џим Досон: „невидливиот човек“ од крајната десница и поврзаноста со Косово, <https://hopenothe.org.uk/2018/05/01/jim-dowson-kosovo-connection/>

⁵⁷ Мајкл Колборн, Новиот дом на еден американски бел супремацист во Србија, <https://www.bellingcat.com/news/2020/11/18/an-american-white-supremacists-new-home-in-serbia/>

⁵⁸ Исто

⁵⁹ Нермина Кулоглија, „Освестувањето“: Американски десничарски екстремист наоѓа сојузници на Балканот, <https://balkaninsight.com/2022/04/13/the-awakening-american-right-wing-extremist-finds-allies-in-the-balkans/>

⁶⁰ Исто

организациското планирање, физичкиот тренинг и патувањата.⁶¹ Она што е подеднакво важно е тоа што Рандо стекна голем број следбеници на Телеграм, а Телеграм е збирно место на екстремистичките десничарски организации ширум светот, вклучувајќи го и Западен Балкан. Со цел неговиот потфат и пораките да добијат поголемо влијание, Рандо регистрира компанија во Србија со име Will2Rise како параван за продавање на роба инспирирана од екстремистичката десница во рамките на пошироката цел за собирање пари. Исто така, Рандо даде поддршка за воспоставување на други десничарски модни брендови во Србија, особено Сербон.⁶² За крај, под негова контрола е и уште еден субјект по име Media2Rise, медиумски портал којшто „се спротивставува на медиумите контролирани од левицата и наративот што се користи за безвреднување на заложбите на националистичките движења.“⁶³ Неговата продукција изготви неколку кратки документарци што анализираа одредени десничарски екстремистички наративи ширум Европа, вклучувајќи го Западен Балкан и САД. Профилите на Јутјуб и Твитер се забранети, а организацијата моментално дејствува на Телеграм, Одиси, Битшут и Геб, прибежишта и за други десничарски организации.⁶⁴

Примерите погоре даваат увид во начинот на којшто српските НДЕ организации се вклучени во глобалната мрежа на екстремистичката десница и како тоа се манифестира во онлајн светот. Меѓутоа, треба да се има предвид дека хрватските и одредени бошњачки, претежно ултранационалистички и неофашистички организации, исто така црпат инспирација и се поврзуваат со нивните колеги ширум светот. Хрватска исто така има важна улога за украинските десничарски екстремисти и нивните цели. НДЕ организациите од Хрватска отпатуваа со цел да дадат поддршка за движењето Азов во Украина.⁶⁵ Она што е интересно е тоа што Азов исто така е поврзан со членовите на RAM, но српските и хрватските странски терористички борци даваат поддршка за спротивставените страни од рuskата инвазија на Украина.

Екстремистички исламски (онлајн) мрежи и наративи

Екстремистичките десничарски групи не се единствени групи што ги вклучија организациите на Западен Балкан во нивната мрежа. Исламските екстремисти исто така се здобија со поддршка од регионот за остварување на нивните цели. По војната во Босна, терористичките организации на салафиските џихадисти се проширија во регионот. Исламските екстремисти извлекоа корист од непредвидливата ситуација на Западен Балкан наведена погоре, од недостатокот на квалитетно верско образование и искуството од претходните комунистички системи коишто ја намалија улогата на верата во јавниот живот и добија поддршка од муслиманските заедници ширум целиот Западен Балкан. Успехот е очигледен, особено ако се земе предвид бројот на луѓе кои заминаа да се борат за Исламскиот калифат. Постојат бројни причини за овој успех, меѓу кои се наведуваат хуманитарната поддршка, меѓусебната верска индоктринација, финансискиот поттик, релевантните пораки итн. Онлајн радикализацијата исто така играше важна улога во овој поглед.

Исламските екстремисти низ историјата покажаа дека знаат колку е важно да се комуницира стратешки и да се води информациска војна. Тоа го докажува една изјава на Ајман ел Завахири, водичот на Ал-Каеда, кој беше убиен во 2022 година. „Ви велам, во војна сме, ама поголемиот дел од таа војна се одвива на бојното поле на медиумите. Медиумите се во трка за превласт врз срцата и умовите на нашата Ума“⁶⁶.⁶⁷ Се верува дека Даеш го имаат осмислено највлијателниот пристап за стратешка комуникација од сите исламски терористички организации. Тие изработуваат разновидни содржини, почнувајќи од аудио изјави, списанија, мемиња, видеа, нашиди (муслимански химни), па сè до статии што потоа ги споделуваат на стандардните социјални мрежи, маргиналните платформи и

⁶¹ Мајкл Колборн, Новиот дом на еден американски бел супремацист во Србија, <https://www.bellingcat.com/news/2020/11/18/an-american-white-supremacists-new-home-in-serbia/>

⁶² Исто

⁶³ Види: <https://media2rise.com/about-us/>

⁶⁴ Исто.

⁶⁵ Мајкл Колборн, Хрватска од клучно значење за меѓународните амбиции на крајната десница на Украина, <https://balkaninsight.com/2019/07/18/croatia-key-to-ukrainian-far-rights-international-ambitions/>

⁶⁶ Ума е арапски збор што значи „заедница.“ Се однесува на глобалната заедница на муслимани кои ги обединуваат заедничката верба во истата религија.

⁶⁷ Елени Капсоколи, Сајберџихад на Западен Балкан, 41.

апликациите за шифрирана комуникација.⁶⁸ Иако поголемиот дел од содржините беа на арапски јазик, тие беа преведени и на 28 други јазици,⁶⁹ вклучувајќи ги и јазиците што се зборуваат на Западен Балкан.

„Честа е во Џихадот“, 20-минутно видео во продукција на Медиумскиот центар на Даеш, Ал-Хајат, се здоби со најголема популарност на Западен Балкан. Во видеото се појавуваат етнички албански и бошњачки борци кои ги повикуваат муслиманите од регионот да се преселат во Исламскиот калифат и да се приклучат на светата војна, а во исто време им се закануваат на владите-вероотстапнички и неверниците од регионот.⁷⁰ За да се разбере влијанието на видеото, треба да се земат предвид локалното незадоволство и наводните неправди врз муслиманите во регионот. Овој наратив ја потенцира потчинетоста на муслиманите од страна на „атеистичките“ албански и југословенски земји и свирепостите што христијаните им ги сториле на муслиманите за време на војните што доведоа до распад на Југославија.⁷¹ Исто така, според видеото, овој регион е местото каде што ќе се одвива следниот глобален џихад. Даеш продолжи со овие закани и во многу други објави, вклучувајќи и едно видео наречено „Put Halifa [Патот на Калифатот]“, коешто повикува на освојување на Србија, создавање на Исламски калифат на Западен Балкан и уништување на демократијата.⁷² По територијалниот распад на т.н. Исламска Држава, поголемиот дел од пропагандниот апарат на Даеш и заложбите за онлајн радикализација што беа насочени кон Западен Балкан, се прикри и замина подалеку од очите на јавноста. Ова ќе биде разгледано понатаму во трудот.

Даеш не е единствената исламска терористичка организација која е присутна на интернет на Западен Балкан. Ал-Каеда и нејзините партнери исто така се насочија на придобивање на муслиманските заедници на Западен Балкан за да дејствуваат на глобално ниво. Иако Хајат Тахрир ел Шам (претходно Џабхат ел Нусра), партнерот на Ал-Каеда во Сирија, не успеа да привлече толку луѓе колку Даеш, сепак успеа да радикализира и да врбува мала, но моќна борбена единица во своите редови. Позната како Џемати Албан, оваа борбена единица се состои од етнички албански снајперисти кои дејствуваат во провинцијата Идлиб во Сирија. Групата продолжи со своите активности по политичкиот распад на Даеш и почна да изработува онлајн аудиовизуелни содржини на албански јазик, што потоа беа споделувани на интернет. 33-минутно видео со наслов „Албански снајперисти во ел Шам“ коешто ги претставуваше животите на членовите од групата, како и нивните воени операции, стекна популарност кај албанската публика.⁷³

Постојат и други онлајн извори што не се под директна контрола на Даеш и Ал-Каеда, а имаат содржини кои се лесно достапни за целните групи на Западен Балкан. Имено, IslamHouse, позната веб-страница која оперира од Заливот и хостира содржини од бројни исламски екстремистички свештени лица, има над 9.000 содржини на јазиците од Западен Балкан, за разлика од содржините на англиски јазик, коишто се само 7.000 на број.⁷⁴ Ова е уште еден показател за релативната важност на целните групи на Западен Балкан во рамките на глобалниот исламски екстремизам. Исто така, еден извештај од Мрежата на силни градови (Strong Cities Network) ја спомнува архивираната веб-страница што била одржувана од страна на етничката албанска исламска екстремистичка група по име Бејтул Мухацирин. На страницата има 46 прикачувања: 32 документи, 13 видеа и 1 аудио снимка на албански јазик, како и биографии, текстови и проповеди на познати насилни исламски екстремисти, како што се Анвар ел Авлаки, Насир ел Фахд, Ахмад Муса Џибрил, Фарис ел Захрани и Турки ел Бинали.⁷⁵

Меѓународниот десничарски и исламскиот екстремистички контекст, како и местото на Западен Балкан во него, е од исклучителна важност за разбирање на начинот на кој мрежите влијаат врз креирањето, зајакнувањето и споделувањето на регионалните наративи. Невозможно е целосно да

⁶⁸ Моран Јарчи, Медиумската стратегија на ИСИС како визуелно војување: Стратешките пораки во текот на времето на различни плаформи, 64.

⁶⁹ Исто 26.

⁷⁰ Џејмс Гордон Мик, ИСИС со ново видео за врбување на балканските муслимани,

<https://abcnews.go.com/International/isis-aims-recruitment-video-balkan-muslims/story?id=31554167>

⁷¹ Мајло Камфорд и Симеон Дукиќ, Екстремизмот на интернет: Предизвици и можности на Западен Балкан, 1-3.

⁷² Игор Јовановиќ, Про-ИСИС видео повикува на формирање на балкански калифат

<https://balkaninsight.com/2015/07/15/new-isis-threats-to-balkan-countries/>

⁷³ Арон И. Зелин, Нова видео порака од Хајат Тахрир ел Шам: „Албански снајперисти во ел Шам“

<https://jihadology.net/2018/08/04/new-video-message-from-hayyat-ta%e1%b8%a5rir-al-sham-albanian-snipers-in-al-sham/>

⁷⁴ Мајло Камфорд и Симеон Дукиќ, Екстремизмот на интернет: Предизвици и можности на Западен Балкан, 1-3.

⁷⁵ Симеон Дукиќ, „Екстремизмот на интернет во Северна Македонија: Политика, етничка припадност и религија,“ 24.

се разберат шемите на (онлајн) радикализацијата на Западен Балкан ако не се сфати начинот на којшто функционираат глобалното незадоволство, меѓународните влијанија и партнерствата во регионот.

Влијанието на Западен Балкан врз глобалните онлајн екстремистички заедници

Иако глобалните екстремистички трендови влијаат врз екстремистичките организации на Западен Балкан, и наративите на Западен Балкан имаат силно влијание врз глобалните (онлајн) екстремистички движења и ги инспирираат поединците да извршат терористички напади. Исто како што теоријата на заговор наречена „Големата замена“ беше точка на поврзување на меѓународните организации на крајната десница со Западен Балкан, различните наративи карактеристични за Западен Балкан претставуваа своевидна инспирација за развојот на онлајн екстремистичките десничарски заедници. Навидум неважни содржини на интернет, како на пример обични спомнувања на Западен Балкан во чет-собите на десницата, исто така биле дел од манифестот и интернет-комуникацијата на еден десничарски терорист.

Имено, еден од најозлогласените десничарски екстремисти, Андерс Брејвик, кој ги изврши нападите на Норвешка во 2011 година што резултираа со 77 жртви - повеќето од кои беа деца - речиси 1.000 пати ги спомнал Југословенските војни во неговиот манифест.⁷⁶ Еден друг десничарски терорист, Ерик Фрајн, организатор на нападот на полицијата на сојузната држава Пенсилванија во 2014 година, честопати бил виден како носи српски националистички униформи.⁷⁷ Меѓутоа, улогата што ја играат наративите на Западен Балкан во меѓународниот десничарски тероризам беше најочигледна за време на терористичкиот напад на Крајстчерч во Нов Зеланд во 2019 година. Белиот супремацист Брентон Терант во живо на Фејсбук го пренесуваше нападот на муслиманските џамии којшто резултира со 51 убиени и 40 повредени лица. За време на преносот во живо, двапати го спомна Западен Балкан. Прво, на неговото оружје и рамките за муниција биле испишани, меѓу другото, имињата на истакнати личности кои се бореле против Отоманското Царство, вклучувајќи и историски фигури од Западен Балкан, како што се Милош Обилиќ, Марко Милџанов Поповиќ, Лазар Хребелјановиќ, Ѓерѓ Аријанити, Новак Вујошевиќ и Бајо Пивљанин.⁷⁸ Второ, на пат кон првата џамија, Терант пуштал десничарски химни. На пример, пуштил една песна што беше објавена за време на Босанската војна која гласи вака „Karadžiću, vodi Srbe svoje [Караџиќу, води ги твоите Срби]“, исто така позната како „Bog je Srbin i on će nas čuvati [Бог е Србин и тој ќе нè заштити].“ Три војници, Босански Срби, ја направија песната и нејзиниот видео запис со цел да го подигнат моралот на нивните колеги во 1993 година. Текстот на песната го опејува претходниот претседател, Босанскиот Србин Радован Караџиќ, којшто сега е осуден воен злосторник и им се заканува со геноцид на сите Бошњаци и Хрвати кои ќе им се најдат на патот.⁷⁹ Во текот на годините, песната во екстремистичките десничарски кругови стана попозната како „Србија силна“ или „Отстрани го ќебапот“, а „ќебап“ почна да се користи како погрден збор за муслиманите.⁸⁰ Глобалната крајна десница си ја присвои оваа песна, којашто стана популарна и попозната во меѓународните кругови отколку на Западен Балкан. Фактот дека видеата од песната на Јутјуб имаат илјадници коментари што претежно се на англиски јазик го докажува тоа.⁸¹ Исто така има дојави дека оваа песна се пеела во Кина, Словачка и Полска, што е подеднакво важно.⁸² На Терант исто така му се допаѓала оваа песна и нејзината екстремистичката идеологија, со оглед на тоа што во неговиот манифест се нарекувал себеси „отстранувач на ќебапи“.

За да сфатиме како оваа песна стана популарна, треба првин да ја разбереме културата на екстремистичките десничарски мимиња на интернет. Песната не стана популарна благодарение на

⁷⁶ Јасмин Мујановиќ, Балканските корени на теоријата за „Големата замена“ на крајната десница, <https://newlinesmag.com/essays/the-balkan-roots-of-the-far-rights-great-replacement-theory/>

⁷⁷ Исто

⁷⁸ Дејли Сабах, Напаѓачот на џамиите во Нов Зеланд ги именувал своите „идоли“ на оружјето што го користел во масакрот, <https://www.dailysabah.com/asia/2019/03/15/new-zealand-mosque-shooter-names-his-idols-on-weapons-he-used-in-massacre>

⁷⁹ др. Хикмет Карчиќ, Крајни десничарски движења и симболика на Западен Балкан: Прирачник, 13

⁸⁰ Јасмин Мујановиќ, Балканските корени на теоријата за „Големата замена“ на крајната десница

⁸¹ Исто

⁸² др. Хикмет Карчиќ, Крајни десничарски движења и симболика на Западен Балкан: Прирачник, 13

нејзиниот текст или квалитет, туку поради мимињата што беа инспирирани од неа. Ричард Докинс е автор на поимот *меме* (мим/меме), што значи „единица на културолошки пренос“ преку која се пренесуваат идеи со намена да го променат светогледот на една личност и „вирално“ да се прошируваат меѓу луѓето.⁸³ Во светот на интернетот, мемето означува „забавен или интересен производ (на пример, цртеж или видео во комбинација со текст) или жанр на производи што се шират брзо меѓу интернет-корисниците благодарение на социјалните мрежи.“⁸⁴ Мимињата станаа доминантни облици на комуникација и изразување во дигиталното време бидејќи се бесплатни и се прават лесно.⁸⁵ Слично како и со другите алатки, злонамерните чинители ги користат мимињата да сеат раздор и да ги избришат границите помеѓу реалноста и измислиците.⁸⁶ Мимињата што произлегоа од песната „Отстрани го кебапот“, исто така позната како „Србија силна“, станаа популарни во десничарските кругови не само поради нивното потекло, коешто става акцент на очигледниот анти-муслимански поттекст, туку и поради смешниот и чуден текст. Воедно, одредени претставници на онлајн заедницата се служеа со песната за да го претстават етничкото чистење на сатиричен начин.⁸⁷ Ваквите мимиња се прават врз основа на провокативен хумор со цел да ги привлечат младите, кои се поотворени за комуницирање на помалку сериозен начин. Некои луѓе сметаат дека мимињата се позаслужни за радикализирање на поединците отколку кој било манифест.⁸⁸ Користењето на мимиња од страна на НДЕ групите станува сè почесто и на Западен Балкан.

Конкретни трендови на Западен Балкан

И покрај тоа што се дел од и под влијание на глобалниот онлајн екстремизам, постојат конкретни онлајн екстремистички трендови на Западен Балкан што се карактеристични само за овој регион. Како што е опишано погоре, овие трендови се појавија врз основа на истата уникатна демографија и историја на регионот, но немаат пошироко значење надвор од Западен Балкан. Тие покажуваат дека проблемот со онлајн радикализацијата во основа е регионален и не зависи од влијанијата на конкретни држави, освен во исклучителни околности. Постојат неколку причини за ова: (1) наследството од (неразрешените) конфликти во 1990-тите и долготрајните меѓуетнички тензии постојано ја потпалуваат меѓуграничната омраза и екстремизмот, (2) ширењето и сличноста на јазиците во регионот овозможува (екстремистичките) идеологии и наративи непречено да бидат споделувани и (3) мултикултуралните карактеристики на секоја земја, динамиките на идентитетот и пошироките вкрстувачки социјално-политички расцепи што предизвикуваат ранливост и потенцијални бариери помеѓу населението. На пример, етничките албански имами кои го проповедаат салафискиот цихадизам од Косово* можат да влијаат врз заедниците кои се служат со албанскиот јазик ширум Западен Балкан, а особено во Албанија, Црна Гора и Северна Македонија. Од друга страна, екстремистичките десничарски наративи на српските националисти можат да влијаат врз српското население во Србија, Босна и Херцеговина, Хрватска, Косово* и Црна Гора.⁸⁹ Овој дел се состои од три дела што ќе ги разгледаат клучните онлајн трендови меѓу екстремистичките десничарски групи, екстремните исламисти и родово базирани динамички на екстремизмот.

Екстремистичките десничарски заедници на интернет на Западен Балкан

Постојат разни поими што често се користат како синоними кога станува збор за екстремистичката десница на Западен Балкан, како што се „радикална десница, екстремна десница, десничарски екстремисти, неофашисти, неонацисти, неопопулисти, анти-имигранти, ултрадесница или крајна десница, нова десница и десничарски популисти.“⁹⁰ Извештајот на Helpdesk од 2019 година којшто го

⁸³ Максим Дафор, Мимињата и метаполитиката на алт-десницата, 1.

⁸⁴ Исто 2.

⁸⁵ Таранех Азар, Пропаганда на дигиталното време: Како мимињата станаа оружје за ширење дезинформации, <https://eu.usatoday.com/in-depth/news/investigations/2022/09/20/memes-disinformation-trump-maralago-jan-6-hearings-covid/7832934001/>

⁸⁶ Исто

⁸⁷ Максим Дафор, Мимињата и метаполитиката на алт-десницата, 5.

⁸⁸ Таранех Азар, Пропаганда на дигиталното време: Како мимињата станаа оружје за ширење дезинформации

⁸⁹ Мајло Камфорд и Симеон Дукиќ, Екстремизмот на интернет: Предизвици и можности на Западен Балкан, 1-2.

⁹⁰ др. Хикмет Карчиќ, Крајни десничарски движења и симболика на Западен Балкан: Прирачник, 6.

нарача Владата на Обединетото Кралство, додаток на прирачникот на др. Карчиќ за симболиката на десницата, ги карактеризира овие движења како:

- Залагање за етнички политики.
- Постојано спомнување на војните од 1990-тите.
- Величење на воените злосторници и етничкото чистење [и геноцидот] од 1990-тите.
- Верување дека се жртви.
- Желба за прецртување на државните граници на етничка основа.
- Омраза или „секуритизација“ (третирање на одредени лица како закана) на групите лезбејки, хомосексуалци, бисексуалци и трансродови лица (ЛГБТ).
- Употреба на насилство.
- Анти-НАТО и анти-ЕУ политики.
- Проруски ставови и врски.
- Врски со организираниот криминал.
- Исламофобија или анти-муслимански ставови
- Негирање на геноцидот⁹¹

Покрај овој список, трудот ги разгледува овие групи од гледна точка на популизмот и нивните ставови кои се против имиграцијата, Ромите, малцинствата, родовата рамноправност/феминизмот и властите, а последните особено се истакнуваат преку ширењето на теории на заговор за КОВИД-19.

Технолошкиот напредок и неодамнешната политичка, економска и здравствена криза не само што ги интернационализираа наративите на ДЕ, туку и ги популаризираа и нормализираа во општествата на Западен Балкан⁹² Ова е особено проблематично во ситуации кога наративите на НДЕ се поклопуваат со популаризираната политика за поддршка на иредентистичките цели поради тоа што имаат потенцијал за зајакнување на реципрочната радикализација и нарушување на веќе кривките односи помеѓу земјите на Западен Балкан, како и односите помеѓу различните заедници во рамките на една земја.⁹³ Во тој поглед, онлајн активностите се прилично опасни и претставуваат сериозен проблем за безбедноста на владите во регионот, затоа што НДЕ групите стануваат сè посамоуверени и поотворени кон споделување на екстремистички наративи и симболики што ја прикажуваат нивната идеолошка припадност.⁹⁴ Тоа значително влијае врз обемот на онлајн радикализацијата, со оглед на тоа што лицето првин се изложува на екстремистички материјали на популаризираните платформи на социјалните мрежи, а подоцна преминува на позатворени и шифрирани апликации.⁹⁵ Недостатокот на одговор од страна на владата за онлајн активностите што ги спроведуваат НДЕ групите и заедниците наликува на времето кога исламските екстремисти отворено се служеа со популаризираните платформи на социјалните мрежи, а Даеш стануваше сè помоќна и посилна. Постојат повеќе причини за овој исход, како што се недоволното познавање на средината на онлајн екстремизмот во комбинација со недостатокот на политичка волја. На пример, иако властите и групите ширум Западен Балкан го следат говорот на омраза на интернет и злосторствата од омраза, многу често не се пријавуваат случаите и сторителите ретко се гонат. Судовите во Босна и Херцеговина донеле само 24 конечни пресуди за поттикнување омраза од 2010 до 2019 година и покрај тоа што мисијата на ОБСЕ во БиХ евидентирала 33 случаи во првите три месеци од 2019 година.⁹⁶

⁹¹ Исто б.

⁹² Мирза Буљубашиќ, „Насилен десничарски екстремизам на Западен Балкан: Преглед на предизвиците за С/СНЕ специфични за државата,” 14.

⁹³ Исто 15.

⁹⁴ др. Хикмет Карчиќ, Крајни десничарски движења и симболика на Западен Балкан: Прирачник.

⁹⁵ Нермина Кулоглија, Босанското десничарско движење се спојува со бошњачкиот национализам, неонацизмот, <https://balkaninsight.com/2021/06/02/bosnian-far-right-movement-weds-bosniak-nationalism-neo-nazism/>

⁹⁶ Младен Лакиќ, Злосторствата од омраза во БиХ: Не секогаш се пријавуваат и ретко се гонат, <https://balkaninsight.com/2019/04/26/hate-crimes-in-bosnia-under-reported-and-rarely-prosecuted/>

За правилно да се претстави закана од онлајн радикализација на НДЕ групите во регионот, важно е да се разберат некои од најпопуларните екстремистички наративи и чинителите. Како што е наведено погоре, многу НДЕ групи на Западен Балкан се ултранационалистички и имаат иредентистички идеологии и визии за прецртување на веќе постојните политички граници. На пример, Албанската национална армија, НДЕ група што дејствува на Балканот во поширока смисла на места каде што има голем број албанско население, тежнее кон создавање на Голема Албанија.⁹⁷ Иако оваа организација има ограничено влијание, честопати излегуваат карти на Голема Албанија, и онлајн и офлајн. Имено, за време на натпреварот од квалификациите за Европското првенство во 2016 година помеѓу Србија и Албанија во Белград, дрон што го вееше знамето на Голема Албанија се приближи до фудбалскиот терен и предизвика сериозен инцидент.⁹⁸ На интернет, британската поп ѕвезда Дуа Липа објави твит со картата на Голема Албанија, кој доби над 28,7 илјади допаѓања и беше споделен над 14,2 илјада пати.⁹⁹ Етничкиот албанска пејачка со потекло од Косово* објави контроверзна слика во знак на поддршка за иницијативата што повикуваше Косово* да биде прикажано како независна држава на Apple Maps. На други места на Западен Балкан, пак, српските НДЕ групи тежнеат кон создавање на „Голема Србија.“ Идејата за Голема Србија потекнува од Втората светска војна и четничкото движење, а стана особено популарна за време на Југословенските војни. Многу од активните српски НДЕ организации се служат со имиња и симболики инспирирани од четничкото движење и ги имаат присвоено неговите цели и идеологија. Слично како и со случајот во Албанија, идејата за Голема Србија ја има не само на маргиналните платформи, туку и во популаризираните пораки на интернет. На пример, еден видно истакнат политичар изјави дека треба да се креира нов „српски свет“. Со тоа се мисли дека сите Срби на Западен Балкан треба да бидат дел од истата политичка сфера, што многумина ја гледаат како замена за Голема Србија.¹⁰⁰ Освен концептот за Голема Албанија и Голема Србија, постојат уште две иредентистички идеологии на Западен Балкан што повикуваат на Голема Босна и Обединета (Голема) Македонија. Исто така, иредентистичките идеологии од Бугарија, Хрватска и Унгарија имаат претензии за одредени територии на Западен Балкан и се сметаат за закани во регионот. Овие ултранационалистички идеологии се сметаат за закана и следствено на тоа НДЕ ги присвојуваат за цели на реципрочна радикализација. На пример, ДЕ групите во Северна Македонија ја користат потенцијалната закана за „Голема Албанија“ како изговор за поттикнување на омраза кон Албанците. Едно истражување за онлајн радикализацијата во Северна Македонија утврди дека Голема Албанија честопати се спомнува во македонски дискурси полни со омраза на интернет за да се демонизира цела група луѓе кои се третираат како „други“, да ги оправда чувствата на омраза, па дури и насилството.¹⁰¹ Во тој поглед важно е да се потенцираат дискурсите на интернет во земјата што ја нагласуваат дихотомијата помеѓу „патриотите и предавниците“, повикувајќи на соодветни средства за справување со предавството и поединците кои го „продаваат“ македонскиот идентитет и државата.¹⁰²

Освен иредентистичките ултранационалистички идеологии, Западен Балкан исто така е сведок на (повторното) појавување на неонацистичката идеологија и групите. Албанската трета позиција јавно се декларира како неонацистичка група што е против комунизмот и демократското владеење и промовира албански традиционализам и расизам.¹⁰³ Групата објавува сатирични содржини на албански и англиски јазик на интернет со цел да ги привлече младите да се приклучат на нејзината кауза. Исто така, фудбалските ултраси во Албанија исто така промовираат неонацизам. Најпознатите такви групи се поддржувачите на ФК Тирона, ултрасите по име „Фанатичите на Тирона“ и партнерските подгрупи кои јавно се декларираат како антикомунистички и користат неонацистичка

⁹⁷ Мирза Буљубашиќ, „Насилен десничарски екстремизам на Западен Балкан: Преглед на предизвиците за С/СНЕ специфични за државата,“ 5.

⁹⁸ Гардијан Спортс, Доделена победа од 3-0 за Албанија по прекин на мечот со Србија поради случајот „Дрон“, <https://www.theguardian.com/football/2015/jul/10/albania-serbia-match-abandoned-drone>

⁹⁹ Би-Би-Си Њуз, Контроверзниот твит на Дуа Липа со картата на „Голема Албанија“, <https://www.bbc.com/news/world-europe-53483451>

¹⁰⁰ Никола Горѓевиќ, Српски свет - опасна идеја?, <https://emerging-europe.com/news/serbian-world-a-dangerous-idea/> Види ја изјавата на следнава врска: <https://balkans.aljazeera.net/news/balkan/2022/6/25/vulin-stvaranje-srpskog-sveta-proces-koji-se-ne-moze-zaustaviti>

¹⁰¹ Симеон Дукиќ, „Екстремизмот на интернет во Северна Македонија: Политика, етничка припадност и религија,“ 16-17.

¹⁰² Рамадан Илјази и сор. Онлајн и офлајн (де)радикализација на Балканот, https://www.pave-project.eu/publications/PAVE_870769_D5.1_publication_layout.pdf, 22.

¹⁰³ Мирза Буљубашиќ, „Насилен десничарски екстремизам на Западен Балкан: Преглед на предизвиците за С/СНЕ специфични за државата,“ 5.

симболика.¹⁰⁴ Имено, групата има свое знаме што многу наликува на знамето на СС Дивизијата „Скендербег“, етничка албанска единица што соработуваше со нацистите и дејствуваше во Косово*.¹⁰⁵ Групата е активна на интернет, промовира омраза и историски ревизионизам и воспоставува мрежи со истомисленици од регионот.¹⁰⁶ Групите на ултраси во другите делови од регионот исто така сè повеќе ги присвојуваат неонацистичките идеологии. Тоа е случај и со босанско-хрватските ултраси. Шкрипари, навивачите на ФК Широки Бријег јавно објавија слики на Фејсбук со нацистичкиот поздрав, а дури и го истакнаа нацистичкото знаме на еден фудбалски натпревар во 2010 година, неколку реда над знамето на Ватикан.¹⁰⁷ Хрватската крајна десница добива инспирација од и се темели на усташките организации, клерофашистичкото и ултранационалистичкото движење предводено од нацистичката марионета, „Независна Држава Хрватска“ (НДХ), којашто ги стори едни од најгрозоморните свирепости за време на Втората светска војна. Симболиката на Усташите е присутна на места во Босна каде што живеат претежно етнички Хрвати. На пример, неонацистичките екстремисти честопати се насочувале кон партизанските споменици, вклучувајќи го споменикот во Мостар којшто е оскврнавен со усташки и нацистички симболи и закани упатени кон Бошњациите.¹⁰⁸ Хрватските неонацисти исто така се активни во Хрватска, во дијаспората и на интернет. На интернет, неонацистичките групи се занимаваат со ширење на антисемитски, анти-ромски и анти-српски ставови и се фокусираат на историски ревизионизам. Имено, овие НДЕ групи имаат менувано статии на хрватски јазик на Википедија со цел да го негираат усташкото наследство.¹⁰⁹ Исто така, едно истражување од страна на Иницијативата „Резонантни гласови“ откри дека повеќе од 10.000 корисници во Хрватска имаат постирано усташки содржини на Фејсбук.¹¹⁰ Српскиот НДЕ екосистем сè почесто ги користи и следи неонацистичките симболики и наративи. Овие организации ги вклучуваат Стормфронт Србија, Образ (Чест), Националниот српски фронт, Крвта и честа и Српската акција.¹¹¹ Порастот на неонацистичка омраза кај српската крајна десница исто така може да се забележи на интернет. Во еден момент, форумот за неонацистички бели супремацисти Стормфронт имаше 180.000 постови на својот огранок во Југоисточна Европа којшто претежно го опфаќаше Западен Балкан. Во исто време, според Гугл Трендс, Србија и Хрватска прилично често покажале интерес за пребарување на поимот Стормфронт на глобално ниво.¹¹² Водичите на горенаведените организации исто така се многу активни и влијателни на социјалните мрежи. Во Босна исто така има мало неонацистичко бошњачко движење што е во подем. Босанското движење за национална гордост е најпопуларната група на овој простор што дејствува со слоганот „Bog, Bosna, Bošnjaci [Бог, Босна, Бошњаци].“¹¹³ И покрај тоа што е релативно мало движење, успеа да го разработи својот профил преку нејзините онлајн активности, особено преку Фејсбук.¹¹⁴

Екстремистичките исламски заедници на интернет на Западен Балкан

Насилните исламски екстремистички содржини цветаат ширум Западен Балкан и нивните последици влијаат врз поединците и заедниците. Според еден извештај што ја анализираше траекторијата на радикализацијата на странските терористички борци од Северна Македонија, видео содржините со радикални теми и насилство на социјалните мрежи ја направиле екстремистичката идеологија привлечна.¹¹⁵ Членовите на семејството на терористичките злосторници кои се во затвор потврдија дека поминале голем дел од времето на интернет гледајќи видеа од борци и читајќи приказни за

¹⁰⁴ Фабио Бего, Сакаат ли Албанците фашизам? Иконографско истражување на материјалите од социјалните мрежи, <https://modern diplomacy.eu/2020/01/03/do-albanians-like-fascism-an-iconographical-investigation-on-social-media-material/>

¹⁰⁵ Исто

¹⁰⁶ Исто

¹⁰⁷ <https://www.24sata.hr/sport/skripari-197989/galerija-160884>

¹⁰⁸ др. Хикмет Карчиќ, Крајни десничарски движења и симболика на Западен Балкан: Прирачник, 25.

¹⁰⁹ Исто 23.

¹¹⁰ Марија Ристик и сор., Балканските групи од крајната десница цветаат на интернет, <https://resonantvoices.info/far-right-balkan-groups-flourish-on-the-net/>

¹¹¹ Мирза Буљубашиќ, „Насилен десничарски екстремизам на Западен Балкан: Преглед на предизвиците за С/СНЕ специфични за државата,“ 12-13.

¹¹² Мајло Камфорд и Симеон Дукиќ, Екстремизмот на интернет: Предизвици и можности на Западен Балкан, 1-3

¹¹³ др. Хикмет Карчиќ, Крајни десничарски движења и симболика на Западен Балкан: Прирачник, 7.

¹¹⁴ Исто

¹¹⁵ Александар Ванчоски и сор., Продлабочување на разбирањето на странските терористички борци (СТБ): Предизвици за рехабилитацијата, ресоцијализацијата и реинтеграцијата на повратниците во Република Северна Македонија, https://kbb9z40cmb2apwafcho9v3i-wpengine.netdna-ssl.com/wp-content/uploads/2018/01/nexus_ftf_rrr_eng.pdf 8.

малтретирање на муслиманите.¹¹⁶ Испитаниците во рамките на истражувањето од Фондацијата Бергоф исто така наведуваат дека на сличен начин доаѓа до неконтролирано ширење на екстремистички содржини и тоа влијае врз радикализацијата и врбувањето за целите на насилство.¹¹⁷ Локалните имами потенцираат дека овие содржини не само што не се споделуваат од радикалните проповедници, туку и се величат од страна на поединците кои се доведени во заблуда поради дезинформациите на интернет. Меѓутоа, тешко е да се утврди колкаво е влијанието на онлајн содржините врз процесот на радикализација и дали тоа е поголемо за различните демографски групи врз основа на резултатите од истражувањето.

Освен екстремистичкиот исламски материјал наведен погоре, којшто беше преведен и споделен на локалните јазици, екстремистичките имами од регионот и нивното присуство на интернет исто така играат важна улога во онлајн радикализацијата. Овие имами си најдоа прибежиште на интернет, каде што можеа јасно и гласно да ги споделат нивните екстремистички пораки, особено во времето кога Даеш го прошируваше своето влијание во Средниот Исток и успешно се стекна со поддршка. На пример, еден од најозлогласените радикални свештени лица во Босна, Билал Босниќ, кој седум години беше во затвор за врбување на странски терористички борци во редовите на Даеш, беше прилично активен на интернет. Отворено повикуваше на насилство кај неверниците и ги мотивираше поединците да се жртвуваат себеси за поголемата кауза во еден проповед што беше објавен на Јутјуб и доби над 21.000 прегледи.¹¹⁸ Исто така, екстремистичкиот исламски имам Реџеп Мемиши, кој исто така беше во затвор за врбување на странски терористи, стана активен на интернет благодарение на неговиот Јутјуб канал наречен „Минбер Медиа“ и страницата на Фејсбук, коишто сè уште се активни и покрај тоа што тој е во затвор затоа што не ги прекршуваат Принципите на Заедницата на Фејсбук.¹¹⁹

Меѓутоа, од неодамна, екстремистичките проповедници го променија тонот и средствата за комуникација. И покрај засилените напори од страна на властите и платформите на социјалните мрежи за следење и изобличување на екстремистичките пораки, исламските екстремисти станаа прилично софистицирани во комуникацијата со цел да избегнат цензура и се префрлија на апликации за шифрирана комуникација со цел да ги споделат нивните идеологии и да ги мобилизираат поединците.¹²⁰ Има екстремистички материјали на платформите како што се Телеграм и ТамТам во канали поврзани со групата Бејтул Мухацирин и други слични групи.¹²¹ Оваа промена претставува поинаков проблем за практичарите, затоа што траекторијата на радикализацијата на одредени поединци преминува од јавни платформи во шифрирани групи каде пристапот е ограничен, а осмислувањето на интервенции за одговор е потешко. Исто така, дури и ако новиот стил на екстремистичка комуникација не го поддржува тероризмот или извршувањето на насилни дејства директно, доведува до сериозна поларизација меѓу различните заедници што придонесуваат кон радикализацијата и ги поткопуваат демократските норми.

Родово специфична средина на онлајн екстремизам

Покрај нивните спротивставени екстремистички идеологии, екстремистичките исламисти и десничарските групи имаат слични гледишта и наративи кога станува збор за жените и девојките. Нив ги обединува една заедничка визија втемелена во „традиционалните“ родови улоги во домот и во јавноста, но, во исто време силно ги осудуваат феминистичките движења.¹²² Постојано ги користат онлајн платформите на социјалните мрежи за ширење на антифеминистички пораки и барање поддршка за нивните идеологии од страна на лица кои имаат вистински причини за незадоволство. На пример, Елведин Пезиќ, босанскиот салафиски проповедник кој има повеќе од 325.000 следбеници на Фејсбук, на интернет објави дека Западот доживеа морален колапс кога жените престанаа да се

¹¹⁶ Исто 35.

¹¹⁷ Енџелуше Морина и сор., Перспективи на заедницата за спречување на насилниот екстремизам и научени лекции од Западен Балкан, 28.

¹¹⁸ Фатјона Мејдини и сор. Балканските џихадистички војни и понатаму се безбедни на интернет, <https://resonantvoices.info/balkan-jihadi-warriors-remain-safe-on-the-net/>

¹¹⁹ Симеон Дукиќ, „Екстремизмот на интернет во Северна Македонија: Политика, етничка припадност и религија,“ 20-21.

¹²⁰ РАН, Радикализација преку интернет и пристапи за С/СНЕ на Западен Балкан, 2-4.

¹²¹ Симеон Дукиќ, „Екстремизмот на интернет во Северна Македонија: Политика, етничка припадност и религија,“ 25.

¹²² Џеси Бартон Хронесова и Санела Хоџиќ, Прикажување на жените на етнонационалистичките и радикалните исламски веб-страници во Босна и Херцеговина, 176-180.

остваруваат како мајки.¹²³ Исто така, на платформите за микроблогирање со загарантирана анонимност, како што се Редит, 4чан и 8чан, новоформираните заедници на „инсели“ отворно изразуваат насилни мизогини ставови што ги негираат правата на жените и поттикнуваат насилство врз оние жени кои отстапуваат од традиционалните улоги.¹²⁴ Инселите се лица кои сметаат дека се во принуден целибат и искажуваат огорченост кон оние што се сексуално активни. Заедниците на инсели коишто главно се состојат од млади мажи се активни на интернет и жените најчесто се цел на нивните напади затоа што тие се гледаат себеси како жртви кои не добиле секс бидејќи ги одбила некоја жена.¹²⁵

Екстремистичките десничарски групи исто така ги користат жените како инструменти во пошироките анти-имигрантски и исламофобични наративи. Имено, членовите на српското политичко движење Левијатан, чиј јавен профил е прилично популарен и има најмалку 300.000 следбеници на Фејсбук, ги користат социјалните мрежи за да го изразат нивниот гнев кон мигрантите и да ги прикажат како силувачи, а во исто време да преземат улога на заштитници на жените од наводната исламска култура на силувачи.¹²⁶ Што е уште поважно, корисниците на социјалните мрежи ја возвишуваат оваа група поради нејзиниот став кон „традиционалните семејни вредности“, а во исто време даваат поддршка на хиерархиските родови норми и се спротивставуваат на еманципацијата на жените.¹²⁷ Некои наративи на интернет одат чекор подалеку за да го оправдаат насилството и силувањето на жените. На пример, поранешниот хрватски пратеник Иван Пернар на Телеграм изјави дека жените се поотворени кон мигрантите затоа што „2/3 од [нив] имале фантазии за силување [...]“.¹²⁸ Важно е да се напомене дека иако наративите каде жените имаат централна улога се од исклучителна важност за мобилизирање на мажите, исто така постојат и разни приказни чија цел е да ги радикализираат и да ги врбуваат жените во рамките на злонамерните групи и каузи. На пример, Даеш цело време ги користеше онлајн платформите, особено Телеграм, за споделување на наративи за еманципација на жените и дејствување, охрабрувајќи ги да донесат свесна одлука да отпатуваат во Средниот Исток.¹²⁹ Сите овие наративи, без разлика дали црпат инспирација од насилната или ненасилната екстремистичка десница или исламистичките групи, имаат антифеминистички и мизогини ставови и се користат како алатка за врбување. Треба да се даде приоритет на побивање на овие наративи на интернет затоа што според доказите, поддржувањето на еманципацијата на жените се поврзува со отпорноста кон насилниот екстремизам.¹³⁰

Одговорите на онлајн радикализацијата широм Западен Балкан

И покрај тоа што не постојат квалитетни истражувања за утврдување на влијанието од онлајн понудата на екстремистички наративи за интернет-корисниците, владите од Западен Балкан се свесни за заканата од онлајн радикализација. Многу од нив самите го наведуваат овој проблем во Националните стратегии за борба со насилниот екстремизам, а некои од нив дури имаат оформено структури за одговор на ова прашање, како што е црногорската Единица за пријавување на неприфатливи содржини на интернет или пак се служат со постојни оддели и/или структури за следење на екстремистичките содржини.¹³¹ Меѓутоа, и покрај тоа што се свесни за проблемот и му даваат приоритет, постојат мал број податоци за иницијативи предводени од Владата за справување

¹²³ Нејра Велјан, Екстремно полагање права: Мизогинија и антифеминизам за врбување на нови десничари, <https://balkaninsight.com/2022/05/10/extreme-entitlement-misogyny-anti-feminism-in-far-right-recruitment/>

¹²⁴ Борис Милановиќ, Да заклучиме, жените се грешка1 - Истражување на српскиот кориснички дискурс во мислењата за политичка некоректност на 4чан за жените во рамките на политичката идеологија, 195-205.

¹²⁵ Бен Зимер, Како беше присвоен поимот „инсел“, <https://www.politico.com/magazine/story/2018/05/08/intel-involuntary-celibate-movement-218324/>

¹²⁶ Нејра Велјан, Екстремно полагање права: Мизогинија и антифеминизам за врбување на нови десничари

¹²⁷ Исто

¹²⁸ Исто

¹²⁹ Веса Келменди и Рудина Јакупи, Побивање на митовите на ИД: Како да се побие наративот на ИД на интернет? Случајот со земјите каде што се зборува албански јазик, 30-33.

¹³⁰ Референтна програма за борба со насилниот екстремизам: Резултати од истражувањето - Босна и Херцеговина, <https://atlanticinitiative.org/wp-content/uploads/2018/12/BiH-CVE-Survey-December-2018-Final-X-1.pdf>

¹³¹ Мајло Камфорд и Симеон Дукиќ, Екстремизмот на интернет: Предизвици и можности на Западен Балкан, 2-3.

со онлајн радикализацијата. Дури и да има такви иницијативи, нема јавно достапни евалуации за увид во нивното влијание.

Постојат различни начини на одговор за борба со онлајн радикализацијата. Обично се ставаат во две категории - одговор на понудата и одговор на побарувачката, во зависност од нивниот пристап. Во поглед на понудата, засегнатите страни работат заедно со цел да спречат користење на интернетот за терористички цели и испраќање екстремистички пораки. Владите, практичарите и граѓанското општество се во тесна соработка со технолошките компании за модерирање и филтрирање на проблематичните содржини и прибирање податоци за полициските истраги. Исто така, тие исто така лансираат кампањи за стратешка комуникација со цел да се справат со и да понудат алтернативи на екстремистичките наративи и пуштаат во употреба платформи за „проверување факти“ за поправка на погрешните информации/дезинформациите. Во поглед на побарувачката, практичарите работат на зајакнување на способностите на интернет-корисниците, без разлика на нивната возраст, за подобро снаоѓање во онлајн просторот и справување со проблематични содржини на соодветен начин. Следните два дела ќе дадат преглед на некои од одговорите на понудата и побарувачката што биле спроведени во регионот и ќе земат пример од европските практики што би можеле да им бидат од корист на чинителите ширум Западен Балкан.

Одговори на понудата

Еден од клучните аспекти на иницијативите за борба со екстремизмот е пресретнувањето на екстремистичките пораки и пораките полни со омраза на интернет. Идејата се заснова на едноставна претпоставка дека ако се отстранат екстремистичките содржини од интернетот, тие нема да можат да влијаат врз корисниците и поширокото општество. Полицијата соработува со давателите на онлајн услуги за да се осигури дека стандардите на заедницата се во согласност со националните прописи чија цел е да ги штитат поединците од говорот на омраза и екстремистичките наративи. Тоа подразбира давање поддршка за пријавување содржини, барања за отстранување содржини и споделување податоци за олеснување на полициските истраги. Иако секоја земја на Балканот тоа го спроведува самостојно, Единицата за пријавување на неприфатливи содржини на интернет на ЕВРОПОЛ дава поддршка преку зајакнување на капацитетите, подигање на свеста, споделување на информациите и давање пристап до механизмот за пријавување којшто има за цел да ги отстрани екстремистичките и терористичките содржини.¹³² Иако пресретнувањето на екстремистичките активности и пораки на интернет по пат на цензура и отстранувањето на содржини се важни алатки на пошироките одговори за справување со екстремизмот на краток рок, не е решение за онлајн радикализацијата, а може дури и да има контрапродуктивни резултати. Практичарите предупредуваат да не се користи цензура и истакнуваат дека цензурата може да биде злоупотребена од страна на властите за замолчување на критички настроените гласови со изговор дека се справуваат со тероризмот и на тој начин ги прекршуваат основните човечки права и слободи. Исто така, под знак прашалник е ефикасноста на цензурата на интернет, со оглед на тоа што екстремистичките гласови можат повторно да станат активни со други имиња или на помалку достапни платформи. Поедначки важно е тоа што цензурата може штетно да влијае затоа што го поткрепува верувањето дека регулаторите се корумпирани и имаат за цел да ја скријат вистината, а од друга страна да го повишат гласот на екстремистите.¹³³ Затоа е важно да се користат и да им се даде приоритет на другите одговори на понудата на екстремистички пораки.

Проверка на факти

Како што е наведено погоре, екстремистичките групи се служат со дезинформации и теории на заговор за да ги поларизираат заедниците, да ги радикализираат поединците и да мобилизираат поддршка. Почнаа да се јавуваат лица кои проверуваат факти за тестирање на валидноста на овие

¹³² ЕВРОПОЛ, Цел: споделениот пропаганден материјал што се споделува на јазиците на земјите од Западен Балкан, <https://www.europol.europa.eu/media-press/newsroom/news/targeted-propaganda-material-disseminated-in-languages-of-western-balkan-countries>

¹³³ РАН, Десничарски екстремизам: Практичен водич, https://home-affairs.ec.europa.eu/system/files/2019-12/ran_fre_factbook_20191205_en.pdf, 24.

наративи, подигнување на свеста и справување со дезинформациите со цел заштита на демократијата. Насекаде во регионот почнаа да никнуваат медиумски организации за проверување на факти и да стануваат прилично популарни, а воедно и да се здружуваат за консолидирање на ресурсите и заедничко справување со прекуграничните влијанија од дезинформациите. На пример, СиЧек (SEE Check) е мрежа од шест организации од Југоисточна Европа што хостира платформи за проверување на факти: Fake News Tragač, Faktograf.hr, Raskrikavanje.rs, Raskrinkavanje.ba, Raskrinkavanje.me и Razkrinkavanje.si.¹³⁴ Има за цел да ги разобличи лажните вести на српски, хрватски, босански, црногорски и словенечки јазик. Со оглед на тоа што овие јазици се слични, шесте организации си даваат меѓусебна поддршка за спроведување на нивните истражувања и ефективно ги распределуваат ресурсите со цел да ги побијат најпопуларните теории на заговор, дезинформациите и историскиот ревизионизам што се шират на интернет. Исто така постојат и други организации за проверка на факти во регионот што дејствуваат надвор од рамките на оваа мрежа. На пример, во Северна Македонија, платформите Вистиномер и F2N2 секојдневно објавуваат текстови за раскринкување на лажните вести, а во Албанија и Косово*, водечките служби за проверка на факти се Faktoje и Hibrid.info. Овие платформи функционираат врз основа на основните начела на истражувачкото новинарство: прибирање, споредување, поткрепување и потврдување на информациите.

Заклучок за практичарите: Разобличувањето на екстремистичките пораки на интернет претставува ефективен начин за справување со онлајн радикализацијата. Практичарите можат да ги користат горенаведените платформи за да проверат дали одредена информација е точна или, пак, да ги користат нивните ресурси за самите да извршат проверка на фактите. Меѓутоа, важно е практичарите да разберат во колкава мера може да се направи разобличување кога се работи со поларизирани заедници или поедници кои се ранливи на екстремистички пораки, затоа што тоа може да има контраефект, особено кога се дискутираат чувствителни теми и да се појават одредени теории на заговор.

Кампањи на интернет за контра/алтернативни наративи

Иницијативите за контранаративи се фокусираат на понудата на екстремистички содржини и им овозможуваат на целните групи да ги оспорат тврдењата на екстремистите. Постојат ограничени емпириски докази за влијанието на контранаративите врз справувањето со екстремистичките содржини, затоа што литературата не ја разбира пошироката причинско-последична врска помеѓу конзумирањето на екстремистички материјали и вклучувањето во насилниот екстремизам.¹³⁵ И покрај овој недостаток, беа лансирани кампањи за стратешка комуникација што се засноваат на контранаративи и алтернативни наративи, се спротивставуваат на екстремистичките пораки и промовираат плуралистички вредности и почитување на човековите права на глобално ниво, но и на Западен Балкан. Една популарна програма што го опфаќа целиот регион е иницијативата „Резонантни гласови,“ чија цел е да ги доведе во прашање наративите за поларизирање, потпалување и радикализирање. Потпомогната од Балканската истражувачка репортерска мрежа, Propulsion и Groundscout, оваа иницијатива лансираше неколку кампањи што беа наменети не само за граѓаните од земјите на Западен Балкан, туку и за заедниците од дијаспората што се ранливи на екстремистичките заедници. Нивната кампања #NijeToBašTakо [#НеЕСèКакоШтоИзгледа] имаше за цел да ги прикаже личните мигрантски искуства на граѓаните од Западен Балкан и нивните патишта за интеграција во Европа.¹³⁶ Друга регионална кампања предводена од Хашкиот центар за стратешки студии по име „Животни приказни“ ги прикажа личните искуства на странските терористички борци кои се вратиле на Западен Балкан со цел да ги одврати од идејата за давање поддршка на Даеш и останатите екстремистички исламски групи.¹³⁷ Меѓу 32-те видеа што беа направени за оваа иницијатива, се наоѓа приказната за поранешен екстремист од Северна Македонија кој сакал да замине во Сирија да ги заштити невините луѓе од свирепостите на режимот на Асад бидејќи бил под силно влијание на шокантните слики и видео снимките на интернет. Меѓутоа, разочарувањето што го

¹³⁴ За повеќе информации во врска со SEE Check, посетете ја: <https://seecheck.org/index.php/members/#rskba>

¹³⁵ Аластер Г. Рид и Хароро Џ. Инграм, Практичен водич за првото правило за пораките за справување со тероризам/справување со насилен екстремизам: Не правете им услуги на насилните екстремисти, https://www.europol.europa.eu/cms/sites/default/files/documents/reed_ingram-a_practical_guide_to_the_first_rule_of_ctcve.pdf, 6.

¹³⁶ Повеќе информации за кампањата има на следнава врска: <https://resonantvoices.info/nije-to-bas-tako/>

¹³⁷ Рамадан Илџази и сор. Онлајн и офлајн (де)радикализација на Балканот, 34.

доживеале неговите пријатели и познаници кои се вратиле од војната и влијанието на неговото семејство го спречиле да отпатува во Сирија. Ова лице вели дека не жали за неговата одлука да не заминува, а кажаното се смета за силна порака што им се испраќа на поединците кои се изложени на ризик од присвојување на екстремистички идеи, особено бидејќи произлегува од поранешен екстремист.¹³⁸

Исто така, во регионот има кампањи за контранаративи што се насочени кон конкретни држави. На пример, босанската младинска иницијатива, „Граѓаните против тероризмот“, има за цел да обезбеди безбеден онлајн простор така што се спротивставува на говорот на омраза и екстремистичките идеологии со информативни аудиовизуелни содржини, вклучувајќи мимиња, влогови и поткастови.¹³⁹ Исто така, имамите во регионот на своја рака преземаат дејства за спротивставување на екстремистичките пораки на интернет. На пример, имамот Мустафа Јусуфспахиќ од Белград редовно ги користи неговите профили на Фејсбук и Твитер за да промовира верска толеранција и општествена кохезија преку комуникација со неговите следбеници.¹⁴⁰ Исто така, во Косово*, група исламски теолози го пуштија во оптек порталот со контранаративи по име Fol Tash [Зборувај сега] со цел да се спротивстават на популарните екстремистички исламски наративи.¹⁴¹ Освен овие кампањи предводени од граѓанските организации кои работат на основно, „грасрут“ ниво, владините агенции исто така се служат со алтернативна комуникација. На пример, Владата на Северна Македонија лансира кампања по име „Едно општество за сите“ за да ги чествува мултикултуралниот состав и традициите на земјите преку промовирање на разноликост и плурализам.¹⁴²

Заклучок за практичарите: Извршувањето на ефикасна евалуација на влијанието на овие иницијативи врз динамиките на онлајн радикализацијата со постојните податоци претставува особена потешкотија. И покрај овој недостаток, контранаративите сè уште се сметаат за важна алатка на одговорите за справување со онлајн екстремизмот во битката за добивање превласт врз срцата и умовите на поединците и заедниците. Меѓутоа, кампањите имаат поголема шанса за успех доколку се придржуваат до клучните упатства. Во согласност со пристапот КИСМИ, во наративите треба да доминираат PS-PS пораки (Persuasive, Simple, Positive, Short - убедливи, едноставни, позитивни, куси) во комбинација со TANDEM пораки (Thematically Accumulated, Narrative-Drive, Emotion Motivators - тематски акумулирани, предводени од наративот, придвижени од емоции).¹⁴³ Овој пристап е од особено значење за ранливи заедници што се соочуваат со кризи. Исто така, аботната група за комуникација и наративи на РАН изработи водич што ќе им даде поддршка на практичарите во осмислувањето на ефективни кампањи со алтернативни наративи и контранаративи. Моделот се нарекува GAMMA+ (Goal, Audience, Message, Messenger, Media and Action - цел, публика, порака, гласник, медиуми и акција) и дава јасни, практични и концизни насоки за лицата кои осмислуваат (онлајн) кампањи.¹⁴⁴

Одговори на побарувачката

Програмите што се фокусираат на потрошувачите се подеднакво важни колку одговорот на понудата на екстремистички содржини на интернет. Ако поединците не се подложни на влијанија од пораките што се испраќаат за радикализирање и врбување за екстремистички цели, злонамерните чинители нема да бидат во можност да ја исфорсираат нивната политичка агенда. Постојат различни одговори на побарувачката, но сите ги обединува една заедничка цел - справување со ранливостите и некои потисни/привлечни фактори што поттикнуваат екстремизам кај поединците. Тие понатаму ќе бидат разгледани во овој дел.

¹³⁸ Исто 34-35

¹³⁹ РАН, Радикализација преку интернет и пристапи за С/СНЕ на Западен Балкан, 5.

¹⁴⁰ Фатјона Мејдини и сор., Балканските имами ја префрлаат борбата за спротивставување на екстремизмот на интернет, <https://resonantvoices.info/balkan-imams-take-counter-extremism-struggle-online/>

¹⁴¹ Мајло Камфорд и Симеон Дукиќ, Екстремизмот на интернет: Предизвици и можности на Западен Балкан, 4.

¹⁴² Рамадан Илџази и сор. Онлајн и офлајн (де)радикализација на Балканот, 32-33.

¹⁴³ Аластер Г. Рид и Хароро Џ. Инграм, Практичен водич за првото правило за пораките за справување со тероризам/справување со насилен екстремизам: Не правете им услуги на насилните екстремисти, 9.

¹⁴⁴ РАН, Ефективни наративи: Ажурирање на моделот GAMMA+, https://home-affairs.ec.europa.eu/system/files/2019-12/ran_cn_academy_creating_implementing_effective_campaigns_brussels_14-15112019_en.pdf

Пренасочување

Со цел да ги спречат интернет-корисниците да пристапуваат до екстремистички материјали, технолошките компании се здружија со организациите за борба против тероризмот за да ги пренасочат поединците кон содржини што нудат контранаративи. „Методот за пренасочување“, пуштен во употреба од страна на Џигсо (Jigsaw), единица на Гугл задолжена за проучување и справување со онлајн опасности, автоматски прикажува избрани содржини од Јутјуб коишто нудат конструктивни алтернативи и контранаративи кога корисниците пребаруваат екстремистички содржини. Со овој пристап се избегнуваат многу етички дилеми за цензурата, затоа што не доаѓа до отстранување на материјалите и на корисниците им се дава избор во однос на тоа дали сакаат да пристапат до содржините со контранаративи што се прикажуваат во нивниот пребарувач.¹⁴⁵ Исто така, овој метод ја зголемува видливоста на веќе постојните иницијативи од кампањите на соодветните јазици без изготвување на нови интерни материјали. Нема јавно достапни податоци во врска со тоа дали технолошките компании го превеле методот на пренасочување на некој од јазиците што се зборуваат на Западен Балкан. Иако се чини дека овој пристап е корисен и има податоци за неговиот досег, тешко е да се оцени колку е ефективен, затоа што нема податоци за вклученоста на целните групи.

Заклучок за практичарите: Всушност, методот за пренасочување претставува автоматизирана кампања што испраќа наменски пораки со клучни поими, користејќи ги алгоритмите на платформите за да стигне до одредени групи. Важно е практичарите од регионот да соработуваат со технолошките компании и останатите релевантни чинители за да поттикнат иницијативи за пренасочување на содржините и приспособување на локалните јазици, жаргонот и културните особености. Во меѓувреме, практичарите исто така треба да ги земат предвид можностите за зајакнување на онлајн присуството на платформите на социјалните мрежи и апликациите кои имаат проблематични содржини за директно да стапат во контакт со целните групи. На една онлајн средба на RAN LOCAL на 27-28 мај 2021 година беа продискутирани не само клучните проблеми, туку и практичните совети и трикови со коишто можат да се служат практичарите за да ја подобрат нивната комуникација на интернет со ранливите лица и групи.¹⁴⁶

Дигитално граѓанство и медиумска писменост

Образованието е клучно за одговорите на побарувачката за екстремизам. Особено кога станува збор за борбата со онлајн радикализацијата, најважни се дигиталното граѓанство, медиумската писменост и образовните програми за критичко размислување. Образованието за дигитално граѓанство е од клучна важност затоа што им овозможува на интернет-корисниците подобро да се снаоѓаат на интернет така што ќе се справат со опасните содржини и ќе креираат безбеден онлајн простор. Медиумската писменост е подеднакво важна, затоа што поединците ги збогатува со вештини за подобро разбирање, проценување и користење на содржините на интернет, како и со вештини за идентификување на дезинформации преку поткрепување и потврдување. За крај, вештините за критичко размислување се во самиот центар на способностите на еден поединец за самостојно и самоуверено да формира мислење и да ги процени информациите. Овој труд веќе ги наведе регионалните проблеми во врска со медиумската (не)писменост и несоодветниот образовен систем. Постојат повеќе иницијативи во регионот за решавање на овој проблем. Некои од нив имаат за цел да направат структурни и долгорочни промени, а намената на останатите е да ги остварат приоритетните краткотрајни и среднорочни цели. Петгодишната програма предводена од ИРЕКС во соработка со Министерството за образование и наука на Северна Македонија има за цел да ги интегрира критичките вештини за користење на информации и свеста во тековните наставни планови и програмите за обука на наставници во сите нивоа на образованието.¹⁴⁷ Програмата исто така нуди можности за неформално образование, повишувајќи го гласот на младите така што им дава можност

¹⁴⁵ Аластер Г. Рид и Хароро Џ. Инграм, Практичен водич за првото правило за пораките за справување со тероризам/справување со насилен екстремизам: Не правете им услуги на насилните екстремисти, 5-6.

¹⁴⁶ RAN; Онлајн пристап за C/СHE за локалните власти, проблеми, совети и трикови, https://home-affairs.ec.europa.eu/networks/radicalisation-awareness-network-ran/publications/ran-local-online-pcve-approach-local-authorities-challenges-tips-tricks-online-meeting-27-28-may_en

¹⁴⁷ Повеќе информации на следнава врска: <https://www.irex.org/project/youthink-media-literacy-north-macedonia>

да изработуваат медиумски содржини. ИРЕКС има спроведувано слични програми за градење на капацитетите на медиумската писменост во други земји од Западен Балкан, а од неодамна ја пушти во употреба Балканската мрежа за регионална медиумска писменост, којашто ќе игра улога на збирно место за соработка на експертите, програмите и организациите што работат на оваа тема.¹⁴⁸ Постојат слични образовни програми чија цел е да ги подобрат капацитетите за критичко размислување и медиумската писменост. На пример, Советот на Европа (СнЕ) има сеопфатна програма за информациска и медиумска писменост во Босна и Херцеговина насочена кон владините чинители коишто се задолжени за креирање, спроведување и оценување на стратешките рамки за медиумска писменост ширум државата. Исто така, во рамките на оваа програма, СнЕ изработи и со практичарите сподели корисни ресурси за спроведување добри практики во врска со медиумската писменост.¹⁴⁹ ОБСЕ е уште една важна организација за регионална безбедност којашто нуди слични обуки за медиумска писменост во своите канцеларии ширум земјите. Некои од нив се наменети за владините претставници, а други за младите. Исто така, постојат и помали програми за медиумска писменост и развој на критичкото размислување што се предводени од организации коишто работат на грасрут ниво. На пример, Пондер е програма во Косово* којашто добива поддршка од УНИЦЕФ и ОБСЕ и има за цел да поттикне критички пристап кон информациите преку тридневна работилница по која следува едномесечна пракса во (онлајн) медиумски компании за најдобрите учесници.¹⁵⁰ За крај, Млади градови (Young Cities), младинскиот столб на Мрежата за силни градови, ги здружи силите со Општина Чаир (Скопје) за да спроведе една образовна програма за дигитално граѓанство што се фокусира на развој на критичкото размислување и црпи инспирација од модулот „Бидете интернет-граѓани.“¹⁵¹ Програмата им овозможи на наставниците во основно и средно образование да ги зајакнат своите капацитети не само во поглед на медиумската писменост и критичкото размислување, туку и ја подигна свеста за алтернативните пораки и начинот на одговор на онлајн опасностите, како што се силециските и поларизирачките содржини. По обуката, наставниците ги запознаа учениците и нивните родители со дигиталното граѓанство.

Заклучок за практичарите: Разновидните образовни програми покажуваат колку е важно да се работи со сите целни групи, вклучувајќи ги владините претставници, едукаторите, младите и возрасните. Од исклучителна важност е да се приспособат овие програми врз основа на конкретните приоритети на национално или локално ниво. Иако се важни програмите што поттикнуваат „длабински“ (deep-dive), системски и одржливи промени како што е иницијативата на ИРЕКС, помалите програми што лесно се спроведуваат со цел задоволување на тековните потреби кај ранливите групи исто така можат да бидат значајни. Образовните програми треба да се фокусираат на еднократни обуки, но и да дадат можности за искористување на новостекнатите вештини преку осмислување на кампањи или изработка на други медиумски материјали.

Препораки за локалните практичари

1. Треба да се даде приоритет на истражувањата што имаат за цел да ја проучат причинско-последичната врска помеѓу понудата на екстремистички содржини и траекторијата на радикализацијата. Некои од истражувањата што се фокусираат на анализирање на динамиките наведени во овој труд можат да послужат како инспирација за чинителите од Западен Балкан. Доказите во тој поглед ќе им дадат поддршка на практичарите за осмислување на низа одговори што се најсоодветни за реалните фактори на ризик.

¹⁴⁸ Цена Преста, ИРЕКС формира Балканска регионална мрежа за медиумска писменост, <https://www.irex.org/news/irex-launches-balkans-regional-media-literacy-network>

¹⁴⁹ Ресурсите ги има на следнава врска: <https://www.coe.int/en/web/freedom-expression/bosnia-and-herzegovina-media-and-information-literacy-for-human-rights-and-more-democracy>

¹⁵⁰ Повеќе информации на следнава врска: <http://www.ponder-ks.org/about/what-is-ponder/>

¹⁵¹ Повеќе информации во врска со програмата има на следнава врска: <https://youngcities.com/city-grants/critical-thinking-cair/>;

Модулите „Бидете интернет-граѓани“ се на следнава врска: <https://internetcitizens.withyoutube.com/>

2. Да се спроведат дополнителни истражувања за подобро да се разберат динамиките на заканите во онлајн просторот. Добро е тоа што литературата на екстремистички наративи од Западен Балкан е во постојан подем; меѓутоа, практичарите би имале поголема корист од повеќе софтверски анализи за прибирање и обработка на големи податоци со цел подобро да го разберат опсегот и размерот на екстремистички содржини и полесно да ги мапираат мрежите на злонамерни чинители. Важно е да се има предвид дека ова истражување треба континуирано да се спроведува поради тоа што онлајн просторот и организациските динамики на екстремистичките групи постојано се менуваат.
3. Да се овозможи зајакнување на капацитетите на практичарите ширум Западен Балкан за подобро да разберат како да се снаоѓаат на интернет и да се стекнат со соодветни вештини за лансирање на ефикасни онлајн кампањи и да осмислат добри онлајн интервенции насочени кон ранливите групи на онлајн екстремистички содржини.
4. Да има соработка со технолошките платформи на социјалните мрежи за да се добијат точни информации и да се пуштат во употреба локализирани пристапи приспособени на локалните јазици, жаргони и културниот контекст. Тоа подразбира и соодветно вложување во регионалните капацитети за ефективно модерирање на екстремистичките содржини преку решавање на јазичните препреки на платформите на социјалните мрежи.
5. Технолошките платформи на социјалните мрежи мора да имаат повеќе можности отколку само да модерираат содржини. Важен дел од решението е да се подобрат алгоритмите, што ќе ги спречи поединците да навлегуваат во екстремистички „зајачки дупки“.
6. Иако цензурата/модерирањето на содржини е важен дел од одговорите во врска со понудата, од клучна важност е да се има предвид дека тоа само по себе нема да претставува решение за онлајн радикализацијата, а ако се користат на погрешен начин, можат да придонесат кон проблемот.
7. Здружување со поширокото граѓанско општество и локалните заедници со цел да се примени пристапот на „целото општество“ при одговор на (онлајн) радикализацијата. Граѓанските организации, локалните влади и грасрут организациите имаат неискористен потенцијал што може да понуди информации и да придонесе кон одговорите во поглед на понудата и побарувачката.
8. Да се промовираат дигиталното граѓанство, критичкото размислување и програмите за медиумска писменост. Функционалната неписменост на интернет претставува голем проблем во регионот и заради тоа овие образовни иницијативи треба да бидат приоритетни во регионот.
9. Да се интегрира родот во онлајн и офлајн активностите за борба со екстремизмот, имајќи предвид дека поединците кои сметаат дека жените треба да се еманципираат покажуваат поголема отпорност на насилниот екстремизам.

За авторот:

Симеон Дукиќ е виш менаџер во Мрежата за силни градови кој работи на глобална соработка. Се занимава со отворање на регионални центри на клучни географски локации со цел да ги зајакне градовите, коишто се клучни чинители во борбата против омразата, поларизацијата и екстремизмот. Претходно во Силни градови се занимавал со спроведување на истражувања, соработка со мрежите и зајакнување на иницијативите на ниво на градови на Балканот и во Централна Азија со акцент на мапирање на регионалните средини каде што се јавуваат онлајн и офлајн закани, искористување на рамките за локална превенција предводени од општините и останатите засегнати страни, подобрување на соработката на национално и локално ниво и мотивирање на младите за социјални промени во заедниците. Симеон магистрирал на факултетот „Кингс Колеџ“ во Лондон на тема разузнавање и меѓународна безбедност, а факултет завршил во Универзитетскиот колеџ „Лејден“ во Хаг на тема глобални предизвици.

Библиографија

- Atlantic Initiative (2018). *Countering Violent Extremism Baseline Program Research Findings – Bosnia & Herzegovina*. <https://atlanticinitiative.org/wp-content/uploads/2018/12/BiH-CVE-Survey-December-2018-Final-X-1.pdf>
- Azar, A. (2022). *Propaganda of the digital age: How memes are weaponized to spread disinformation*. USA Today. <https://eu.usatoday.com/in-depth/news/investigations/2022/09/20/memes-disinformation-trump-maralago-jan-6-hearings-covid/7832934001/>
- Azinović, V. (2018). *Understanding violent extremism in the Western Balkans*. Western Balkans Extremism Research Forum. https://www.britishcouncil.ba/sites/default/files/erf_report_western_balkans_2018.pdf
- Azinović, V. and Bećirević, E. (2017) *A Waiting Game: Assessing and Responding to the Threat from Returning Foreign Fighters in the Western Balkans*. Regional Cooperation Council. <https://www.rcc.int/pubs/54/a-waiting-game-assessing-andresponding-to-the-threat-from-returning-foreign-fighters-in-the-western-balkans>
- Bakker, E. (2006). *Jihadi terrorists in Europe their characteristics and the circumstances in which they joined the jihad: an exploratory study*. The Hague: Netherlands Institute of International Relations Clingendael, https://www.clingendael.org/sites/default/files/pdfs/20061200_cscsp_csp_bakker.pdf
- Barton-Hronešová, J. and Hodžić, S. (2021). 'Portrayals of Women on EthnoNationalist and Radical Islamic Websites in Bosnia and Herzegovina.' *Nationalism and Ethnic Politics* 27(2).
- BBC News (2020). *Dua Lipa sparks controversy with 'Greater Albania' map tweet*. <https://www.bbc.com/news/world-europe-53483451>
- Bechev, D. and Öztürk, A. E. (2022). *Competing over Islam: Turkey, Saudi Arabia, and Iran in the Balkans*. Middle East Institute. <https://www.mei.edu/publications/competing-over-islam-turkey-saudi-arabia-and-iran-balkans>
- Bego, F. (2020). *Do Albanians like Fascism? An Iconographical Investigation on Social Media Material*. Modern Diplomacy. <https://moderndiplomacy.eu/2020/01/03/do-albanians-like-fascism-an-iconographical-investigation-on-social-media-material/>
- Birmingham A., Conway M., McInerney L., O'Hare and A. F. Smeaton N. (2009). "Combining Social Network Analysis and Sentiment Analysis to Explore the Potential for Online Radicalisation," 2009 International Conference on Advances in Social Network Analysis and Mining, pp. 231-236, doi: 10.1109/ASONAM.2009.31
- Buljubašić, M. (2022). *Violent Right-Wing Extremism in the Western Balkans: An overview of country-specific challenges for P/CVE*. Radicalisation Awareness Network. Luxembourg: Publications Office of the European Union, https://home-affairs.ec.europa.eu/system/files/2022-08/ran_vrwe_in_western_balkans_overview_072022_en.pdf
- Colborne, M. (2020). *An American White Supremacist's New Home in Serbia*. Bellingcat. <https://www.bellingcat.com/news/2020/11/18/an-american-white-supremacists-new-home-in-serbia/>
- Colborne, M. (2019). *Croatia Key to Ukrainian Far-Right's International Ambitions*. Balkan Insight. <https://balkaninsight.com/2019/07/18/croatia-key-to-ukrainian-far-rights-international-ambitions/>
- Collins, M. (2018). *Jim Dowson: the 'invisible man' of the far right and the Kosovo connection*. Hope not Hate. <https://hopenothate.org.uk/2018/05/01/jim-dowson-kosovo-connection/>
- Collins, M. and Lowles, N. (2017). *Empire builders*. Hope not Hate. <https://hopenothate.org.uk/wp-content/uploads/2017/04/HnH-2017-01-02-no30.pdf>

Comeford, M. (2019). *The Christchurch Attack and the Far Right's Obsession With the Western Balkans*. Tony Blair Institute for Global Change. <https://institute.global/policy/christchurch-attack-and-far-rights-obsession-western-balkans>

Comeford, M. and Dukić S. (2020). *Online Extremism: Challenges and Opportunities in the Western Balkans*. Washington D.C.: Resolve Network. <https://doi.org/10.37805/pn2020.7.wb>.

Cosic, J., Marzouk, L. and Angelovski, I. (2018). *British Nationalist Trains Serb Far-Right for 'Online War.'* Balkan Insight. <https://balkaninsight.com/2018/05/01/british-nationalist-trains-serb-far-right-for-online-war-04-30-2018/>

Cox, S. and Meisel A. (2018). *Is this Britain's most influential far-right activist?*. British Broadcasting Corporation. <https://www.bbc.co.uk/news/uk-43924702>

Dafaure, M. (2020) *Memes and the metapolitics of the alt-right*. Angles. <https://journals.openedition.org/angles/369>

Daily Sabah (2019). *New Zealand mosque shooter names his 'idols' on weapons he used in massacre*. <https://www.dailysabah.com/asia/2019/03/15/new-zealand-mosque-shooter-names-his-idols-on-weapons-he-used-in-massacre>

Davey, J. and Ebner, J. (2017). *The 'Great Replacement': the violent consequences of mainstreamed extremism*. Institute for Strategic Dialogue, https://www.isdglobal.org/digital_dispatches/french-identitarians-are-mobilising-around-the-2022-presidential-elections/

Djordjević, N. (2021). *Serbian World — a dangerous idea?*, Emerging Europe. <https://emerging-europe.com/news/serbian-world-a-dangerous-idea/>

Dukić, S. (2022). *Online Extremism in North Macedonia: Politics, Ethnicities and Religion*. Strong Cities Network. <https://www.isdglobal.org/wp-content/uploads/2022/01/Online-Extremism-Mapping-North-Macedonia.pdf>

EUROPOL (2020). *Targeted: propaganda material disseminated in the languages of the Western Balkan countries*. <https://www.europol.europa.eu/media-press/newsroom/news/targeted-propaganda-material-disseminated-in-languages-of-western-balkan-countries>

Greene, S., Asmolov, G., Fagan, A., Fridman, O., Gjuzelov, B. (2021). *Mapping Fake News and Disinformation in the Western Balkans and Identifying Ways to Effectively Counter Them*. Policy Department for External Relations: European Parliament. [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2020/653621/EXPO_STU\(2020\)653621_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2020/653621/EXPO_STU(2020)653621_EN.pdf)

Guardian Sports (2015). *Albania awarded 3-0 win after Serbia match abandoned over drone stunt*. <https://www.theguardian.com/football/2015/jul/10/albania-serbia-match-abandoned-drone>

Hajdari, R. (2018). *Western Balkans as Russia's New Anti-Western Playground*. Institute of International Relations Prague. <https://www.iir.cz/western-balkans-as-russia-s-new-anti-western-playground-2>

Harris, R., Paille, P., Ogden, T. (2021). *Misinformation, disinformation and hateful extremism during the COVID-19 pandemic*. RAND Europe, <https://www.rand.org/randeurope/research/projects/hateful-extremism-misinformation-disinformation-covid19.html>

Ilazi, R., Ardit Orana, Teuta Avdimetaj, Bledar Feta, Ana Krstinovska, Yorgos Christidis and Ioannis Armakolas (2022). « Online and offline (de)radicalisation in the Balkans. Working paper 5. PAVE Project Publications.

Institute for Strategic Dialogue (2022). *French Identitarians are Mobilising around the 2022 Presidential Elections*. https://www.isdglobal.org/digital_dispatches/french-identitarians-are-mobilising-around-the-2022-presidential-elections/

International Association of Chiefs of Police (2014). *Online Radicalization to Violent Extremism*. Awareness Brief: Role of Community Policing in Homeland Security and the Countering Violent Extremism. <https://www.theiacp.org/sites/default/files/2018-07/RadicalizationtoViolentExtremismAwarenessBrief.pdf>

Jovanovic, I. (2015) *Pro-ISIS Video Calls for Balkan Caliphate*. Balkan Insight. <https://balkaninsight.com/2015/07/15/new-isis-threats-to-balkan-countries/>

Kapsokoli, E. (2021). *Cyber-Jihad in the Western Balkans*. National Security and the Future 3 (22). <https://hrcak.srce.hr/file/390564>

Karčić, H. (2022). *Far-Right Movements and Symbolism in the Western Balkans: A Handbook*. International Republican Institute. <https://detektor.ba/Far-Right%20Movements%20and%20Symbolism%20in%20the%20Western%20Balkans%20-%20A%20Handbook.pdf>

Kelmendi, V., & Jakupi, R. (2019). *Countering the myths of IS: How to counter the IS narrative online? The case of Albanian speaking countries*. Prishtina, Kosovo: Kosovar Centre for Security Studies (KCSS). https://qkss.org/images/uploads/files/Countering-ISIS-myths-eng_724280.pdf

Kemp, S. (2022). *Digital 2022: Global Overview Report*. DataReportal, <https://datareportal.com/reports/digital-2022-global-overview-report#:~:text=Global%20internet%20users%3A%20Global%20internet,of%20the%20world's%20total%20population>

Kenyon J., Binder, J., Baker-Beall, C. (2021). *Exploring the role of the Internet in radicalisation and offending of convicted extremists*. Ministry of Justice Analytical Series. https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/1017413/exploring-role-internet-radicalisation.pdf

Kuloglija, N. (2022). *The 'Awakening': American Right-Wing Extremist Finds Allies in the Balkans*. Balkan Insight. <https://balkaninsight.com/2022/04/13/the-awakening-american-right-wing-extremist-finds-allies-in-the-balkans/>

Kuloglija, N. (2021). *Bosnian Far-Right Movement Weds Bosniak Nationalism, Neo-Nazism*. Balkan Insight. <https://balkaninsight.com/2021/06/02/bosnian-far-right-movement-weds-bosniak-nationalism-neo-nazism/>

Kuloglija, N. and Husaric Omerovic, A. (2022). *Serb Volunteers Answer Call to Fight in Ukraine*. Balkan Insight. <https://balkaninsight.com/2022/03/08/serb-volunteers-answer-call-to-fight-in-ukraine/>

Lacic, M. (2019). *Hate Crimes in Bosnia: Under-Reported and Rarely Prosecuted*. Balkan Insight <https://balkaninsight.com/2019/04/26/hate-crimes-in-bosnia-under-reported-and-rarely-prosecuted/>

Lažetić, M. (2018). *'Migration Crisis' and the Far Right Networks in Europe: A Case Study of Serbia*. Journal of Regional Security Vol. 13 No. 2. <https://doi.org/10.5937/jrs13-19429>.

Meek, J.G. (2015). *ISIS Aims New Recruitment Video at Balkan Muslims*. ABC News <https://abcnews.go.com/International/isis-aims-recruitment-video-balkan-muslims/story?id=31554167>

Mejdini, F., Dzidic, D., Rudic, F., Tomovic, D., Marusic, S. J. and Ristic, M. (2017). *Balkan Imams Take Counter-Extremism Struggle Online*. Resonant Voices. <https://resonantvoices.info/balkan-imams-take-counter-extremism-struggle-online/>

Mejdini, F., Ristic, M., Dzidic, D., Qafmolla, E., Marusic, S. J. and Zaba, N. (2017). *Balkan Jihadi Warriors Remain Safe on the Net*. Resonant Voices. <https://resonantvoices.info/balkan-jihadi-warriors-remain-safe-on-the-net/>

Milanović, B (2021) “To Conclude, Women Are a Mistake”¹—A Study of Serbian User Discourse on 4Chan’s /Pol/ Board on Women within Political Ideology, Nationalism and Ethnic Politics, 27:2, 193-212, DOI: [10.1080/13537113.2021.1914436](https://doi.org/10.1080/13537113.2021.1914436)

Morina, E., Austin, A., Roetman, T.J. and Dudouet, V. (2019). *Community Perspectives on Preventing Violent Extremism Lessons learned from the Western Balkans*. Berghof Foundation. <https://berghof-foundation.org/download?lv=ke%252BQBVbgURC6PTx7kywv2NjMjMxOTMzZTU1MmU3OGM4MWM1ZGI0YjBhMjhiZjQwZDIhMzlwZGE1ODFhZTA0YjIxMjVlYzFIMWRhNjE1MjTp8Urz2NovAG8kDnV0%252F9SM0CPkOhs8bOacVk6qTJF7Nx9T68QazyZ74IROsIOqgQhlgWVGA%252Fm8dnMwW5bvy8kTPvHOMoqMiLle7QzDWRUsoM%252Fy%252Fe1QxwkgtdZPZ1nCWlVZ2m2AICMfr4ViFlh5fYuThjtm9wzz%252Bmtl9Og8bCMfvjN3AIzxAQj%252FZe8mv0XFA14%253D>

Mujanović, J. (2021). *The Balkan Roots of the Far Right’s “Great Replacement” Theory*. New Lines Magazine. <https://newlinesmag.com/essays/the-balkan-roots-of-the-far-rights-great-replacement-theory/>

Petrović, P. and Stakić, I. (2018). *Serbia Report*. Western Balkans Extremism Research Forum. https://www.britishcouncil.rs/sites/default/files/erf_report_serbia_2018.pdf

Pratt, M. K. (2019). *ICT (information and communications technology, or technologies)*. TechTarget, <https://www.techtarget.com/searchcio/definition/ICT-information-and-communications-technology-or-technologies>

Presta, J. (2022). *IREX Launches Balkans Regional Media Literacy Network*. IREX. <https://www.irex.org/news/irex-launches-balkans-regional-media-literacy-network>

Radicalisation Awareness Network (2022). *An online P/CVE approach for local authorities: challenges, tips & tricks*. RAN LOCAL Conclusion Paper. https://home-affairs.ec.europa.eu/networks/radicalisation-awareness-network-ran/publications/ran-local-online-pcve-approach-local-authorities-challenges-tips-tricks-online-meeting-27-28-may_en

Radicalisation Awareness Network (2019). *Effective Narratives: Updating the GAMMMA+ model*. RAN C&N Academy Ex-Post Paper. https://home-affairs.ec.europa.eu/system/files/2019-12/ran_cn_academy_creating_implementing_effective_campaigns_brussels_14-15112019_en.pdf

Radicalisation Awareness Network (2019). *Far-right extremism. A practical introduction*. RAN Centre of Excellence. https://ec.europa.eu/home-affairs/sites/homeaffairs/files/what-wedo/networks/radicalisation_awareness_network/ran-papers/docs/ran_fre_factbook_20191205_en.pdf

Radicalisation Awareness Network (2021). *Capitalising on Crises - How VRWEs Exploit the COVID-19 Pandemic and Lessons for P/CVE*. https://home-affairs.ec.europa.eu/system/files/2022-02/ran_capitalising_crises_how_vrwe_exploit_covid-19_pandemic_082021_en.pdf

Radicalisation Awareness Network (2022). *Online radicalisation and P/CVE approaches in the Western Balkans*. Conclusion Paper – Regional small-scale meeting.

Radio Free Europe/ Radio Liberty’s Balkan Service (2023). *Serb Who Joined Russian-Backed Forces In Ukraine Has Jail Sentence Overturned*. Radio Free Europe/ Radio Liberty. <https://www.rferl.org/a/serbia-sentence-ukraine-separatists-overturned/32243089.html>

Reed, A. G. and Ingram, H. J. (2019). *A practical guide to the first rule of CTCVE messaging: Do violent extremists no favours*. EUROPOL. https://www.europol.europa.eu/cms/sites/default/files/documents/reed_ingram-a_practical_guide_to_the_first_rule_of_ctcve.pdf

Ristic, M., Milekic, S., Zivanovic, M. and Dzidic D. (2017) *Far-Right Balkan Groups Flourish on the Net. Resonant Voices*. <https://resonantvoices.info/far-right-balkan-groups-flourish-on-the-net/>

United Kingdom House of Commons Home Affairs Committee (2017). *Radicalisation: the counternarrative and identifying the tipping point*. London: APS Group. <https://www.parliament.uk/globalassets/documents/commons-committees/home-affairs/Correspondence-17-19/Radicalisation-the-counter-narrative-and-identifying-the-tipping-point-government-response-Eighth-Report-26-17-Cm-9555.pdf>

United Nations Office on Drugs and Crime (2012). *The use of the Internet for terrorist purposes*. Vienna, https://www.unodc.org/documents/frontpage/Use_of_Internet_for_Terrorist_Purposes.pdf

United Nations Security Council Counter-Terrorism Committee Executive Directorate (2020). *The impact of Covid-19 pandemic on terrorism, counterterrorism and countering violent extremism*. https://www.un.org/securitycouncil/ctc/sites/www.un.org.securitycouncil.ctc/files/files/documents/2021/Jun/cted-paper-the-impact-of-the-covid-19-pandemic-on-counter-t_0.pdf

Vanchoski, A., Shikova, N. and Musliu, A. (2020). *Enhancing the Understanding of Foreign Terrorist Fighters (FTF): Challenges for Rehabilitation, Resocialization and Reintegration of Returnees in the Republic of North Macedonia*. Nexus Civil Concept. https://kbb9z40cmb2apwafcho9v3j-wpengine.netdna-ssl.com/wp-content/uploads/2018/01/nexus_ftf_rrr_eng.pdf

Veljan, N. (2022). *Extreme Entitlement: Misogyny, Anti-Feminism in Far-Right Recruitment*. Balkan Insight. <https://balkaninsight.com/2022/05/10/extreme-entitlement-misogyny-anti-feminism-in-far-right-recruitment/>

Vio, E. (2019). *'Young Patriots': Serbia's Role in the European Far-right*. Balkan Insight. <https://balkaninsight.com/2019/11/19/young-patriots-serbias-role-in-the-european-far-right/>

Von Behr, I., Reding, A., Edwards, C. and Gribbon L. (2013). *Radicalisation in the digital era: The use of the internet in 15 cases of terrorism and extremism*. RAND Europe, https://www.rand.org/content/dam/rand/pubs/research_reports/RR400/RR453/RAND_RR453.pdf

Weinmann, G. (2010). *Terror on the Internet: The New Arena, the New Challenges*. Washington D.C.: United States Institute of Peace Press.

Yarchi, M. (2019). *ISIS's media strategy as image warfare: Strategic messaging over time and across platforms*. *Communication and the Public*, 4(1), 53–67. <https://doi.org/10.1177/2057047319829587>

Zelin, A. J. (2018). *New video message from Hayy'at Tahrir al-Sham: "Albanian snipers in al-Sham."* *Jihadology*. <https://jihadology.net/2018/08/04/new-video-message-from-hayyat-ta%e1%b8%a5rir-al-sham-albanian-snipers-in-al-sham/>

Zimmer, B. (2018). *How 'Incel' Got Hijacked*. Politico. <https://www.politico.com/magazine/story/2018/05/08/intel-involuntary-celibate-movement-218324/>

ПРОНАОЃАЊЕ ИНФОРМАЦИИ ЗА ЕУ

На интернет

Информациите за Европската Унија на сите официјални јазици на ЕУ се достапни на веб-сајтот на Европа на: https://europa.eu/european-union/index_en

Публикации на ЕУ

Можете да преземете или да нарачате бесплатни или публикации на ЕУ што се плаќаат од: <https://op.europa.eu/en/publications>. Може да се добијат повеќе примероци од бесплатни публикации ако се јавите во Europe Direct или вашиот локален информативен центар (видете https://europa.eu/european-union/contact_en).

Законот на ЕУ и сродни документи

За да пристапите до информациите за законите на ЕУ, како и до сите закони на ЕУ од 1952 година и преведените верзии на сите официјални јазици, посетете ја EUR-Lex на следнава врска: <http://eur-lex.europa.eu>

Отворени податоци од ЕУ

Порталот за отворени податоци на ЕУ (<http://data.europa.eu/euodp/en>) обезбедува пристап до датасетови од ЕУ. Податоците може да се преземат и повторно да се користат бесплатно, за комерцијални и за некомерцијални цели.

Radicalisation Awareness Network

RANI

Practitioners

Publications Office
of the European Union